

Flídr, Aleš

**Stavební omyly, záměrné návraty či snahy po modernitě? : osudy nejen západního portálu baziliky
Porta coeli v Předklášteří u Tišnova**

Opuscula historiae artium. 2010, vol. 59 [54], iss. 1-2, pp. 4-29

ISSN 1211-7390 (print); ISSN 2336-4467 (online)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/115799>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Stavební omyly, záměrné návraty či snahy po modernitě?

Osudy nejen západního portálu baziliky Porta coeli v Předklášteří u Tišnova

Aleš Flídr

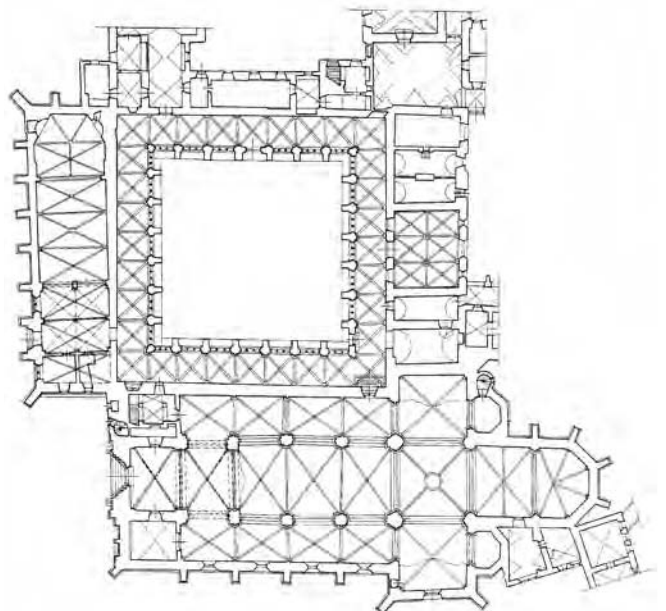
The article attempts, on the basis of the information currently available to us, to throw light on the historical and artistic processes which influenced the mediaeval monastery complex of Porta Coeli in Předklášteří near Tišnov in the distant past, in particular the western portal of the basilica and the cloister, and which thus determined the final appearance of this important architectural work. My primary aim was to establish which features in the monastery complex can currently be classified as mediaeval, in other words to distinguish the remains of the original portal and other parts of the monastery structure (church, convent, chapel, fortifications) from later additions from whatever period. I did so with the help of both an analysis of the way the construction developed and an examination of the literature and unpublished documents and archive material.

Key words: Předklášteří, Cistercian convent, Porta Coeli, mediaeval architecture, Gothic portal

Mgr. Aleš Flídr
Seminář dějin umění, Masarykova univerzita Brno /
Department of Art History, Masaryk University Brno
e-mail: 16569@mail.muni.cz

Můj příspěvek je reakcí na snahy dopátrat se, ze které doby pochází portál, či jeho jednotlivé části, umístěný na západním průčelí baziliky Porta coeli v Předklášteří. Jako jeden z nejlépe dochovaných monumentálních středověkých portálů v českých zemích, jež je srovnáván s obdobnými případy na klasických francouzských katedrálách, přitahuje neustále pozornost odborníků i laiků. Klášteru se věnovala řada autorů,¹ k jeho historii a stavební podobě existuje i několik důležitých nepublikovaných textů,² zmíněný portál byl naposledy podrobně zkoumán a komentován během restaurování v letech 2000 až 2002.³ Pokusím se taktéž přispět několika postřehy k objasnění vyvstalých problémů a otázek, na které narazíme při podrobné prohlídce jednotlivých detailů portálové architektury.

1 – Půdorys středověké části kláštera. Předklášteří, klášter Porta coeli

2 – Západní portál, před 1240. Předklášteří, klášter Porta coeli

1. K založení kláštera Porta coeli u Tišnova královnou Konstancí, vdovou po Přemyslu Otakarovi I., došlo s největší pravděpodobností v roce 1232. První zmínku o konventu cisterciacek najdeme v pramenech o rok později,⁴ uvedení řádových sester do Porta coeli považovala Konstancie za své životní dílo a prestižní záležitost.⁵ Věnovala na výstavbu kláštera velkou část výnosů ze svých moravských provincií, taktéž získala další prostředky od jiných donátorů. Stavba baziliky byla založena jednotně v celém půdorysu, na výzdobě baziliky a jejím zaklenutí se podíleli různí stavitelé i kameníci. Velmi brzo, ne-li zároveň bylo založeno i východní křídlo konventu. Svěcení, o jehož přípravě máme zprávu z roku 1238,⁶ se týkalo jen části stavby, nejspíše presbytáře, do něhož byl o rok později pohřben markrabí Přemysl a po uplynutí dalšího roku i samotná Konstancie. Za jejího života stavba zřejmě pokračovala velmi rychle, po skonu v prosinci 1240 se tempo zvolnilo a byly dokončeny jen rozestavěné části kláštera, celý areál pravděpodobně nebyl dotvořen v zamýšlené podobě, jež by odpovídala pravidlům cisterciáckého řádu. [obr. 1]

Královna Konstancie, jejíž pobytu v Porta coeli byly velmi časté, až zde nakonec, jak to dokládají listiny vydávané jejím jménem, sídlila natrvalo,⁷ zřejmě rozhodla o provede-

ní daleko monumentálnějšího vstupu do kostela, než byl na začátku stavby plánován. Je též možné, že západní vstup do baziliky nebyl zamýšlen vůbec, neboť známe z cisterciáckého prostředí případy, kdy byl běžné veřejnosti nepřístupný klášterní kostel ochuzen o portál na západním průčelí, pro chod řádového společenství byly totiž důležité pouze průchody do ambitu a tzv. branka mrtvých vedoucí na hřbitov. Velký portál měl symbolizovat samotný název kláštera, zároveň však měl reprezentovat moc a postavení královny, bazilika se měla navíc stát místem jejího posledního odpočinku, možná předpokládala, že zde vznikne nekropole moravských markrabat.⁸ Ovlivněna analogickými příklady z prostředí ostříhomského hradu, na němž vyrůstala,⁹ a korunovačního a pohřebního kostela uherských panovníků ve Stoličném Bělehradě, vyslovila přání dodatečného rozšíření západního portálu.

Vyřešení otázky původního vzhledu západního portálu není a nikdy zřejmě nebude úplně jednoznačné. Kromě řady zásahů do jeho podoby od okamžiku prvotního poškození v době pozdního středověku až po restaurátorské zásahy ve druhé polovině 19. století a následně dvojí konzervování se na jeho dnešní podobě podepsaly i okolnosti jeho vyhotovení. Na základě posledních průzkumů dnes již s jistotou můžeme

řící, že byl do západního průčelí vložen druhotně, jeho budování bylo provázáno spěchem a pravděpodobně se několikrát změnila koncepce a představa, jak bude v konečném výsledku vypadat. Tyto okolnosti měly bezesporu vliv na to, jak byly jednotlivé jeho části v kamenické dílně připraveny a hlavně jak byly následně sestaveny. [obr. 2]

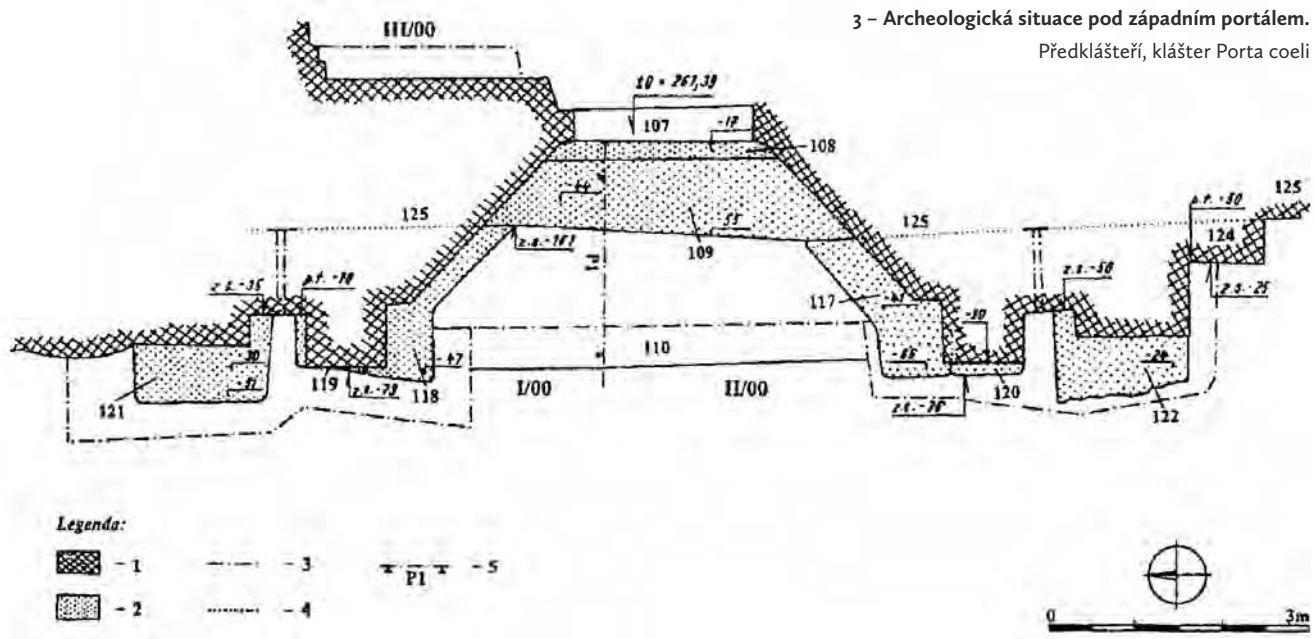
Pozorný divák si při pohledu na západní portál všimne, že přes plochu donačního tympanonu běží ve vertikálním směru výrazná trhlinka. Během restaurování v roce 1975 bylo zjištěno, že tato puklina je velmi stará, neboť kámen tympanonu byl při opravě v minulosti spojen kovanými svorníky.¹⁰ V roce 1986 byly v ploše štítu nad portálem vyspraveny tahové trhliny o šířce 10 až 25 mm a zdivo bylo staženo vodotěsnými předpjatými lany. Tyto statické poruchy upozorňují na složitý stavební vývoj západního průčelí. Taktéž výskyt řady druhotně umístěných architektonických článků, které objevil architekt Emil Dufek po otlučení celé fasády v roce 1940,¹¹ naznačuje, že se s hmotou západního průčelí druhotně hýbalo. Dufek tyto spolie považoval za zbytky starší stavby, jejich přítomnost však spíše souvisí s tím, že v závěru budování stavitelé poskládali do hmoty zdiva vše, o čem předpokládali, že již nebudou potřebovat.

Půdorys baziliky byl vytyčen v celé ploše, její základy i obvodové zdi byly budovány též v jedné stavební fázi, teprve od určité výšky se kamenická výzdoba odlišuje, vznikala tedy v různém čase rukama jednotlivých kameníků. Původní tloušťka západní zdi odpovídá síle ostatních zdí kostela (cca 1,9 m), této síle odpovídá i šířka nachystaných základů. Jestliže byl již od počátku zamýšlen na této straně baziliky portál, pak velice jednoduchý a bez jakéhokoliv výstupku. Teprve

v průběhu stavby bylo rozhodnuto vybudovat velký portál, což mělo za následek přizdění další hmoty zdiva. Druhotně vložení portálu vedlo též k vynechání odlehčovacího oblouku nad portálovou architekturou,¹² který by odváděl tlak štítu do stran. Výsledkem tohoto stavu jsou zmíněné tahové trhliny v průčelí a puklina v tympanonu, jež je z jednoho kusu kamene o síle 22 cm a neopírá se o břevno nad vstupem, ale o dvojici konzol.

Před portálem i uvnitř předsíně proběhl v červenci a říjnu 2000 archeologický výzkum, během něhož byl odkryt terén jen v těsné blízkosti zdi.¹³ Terén před bazilikou byl navýšen asi o 30 cm už v době stavby, dnešní úroveň dlažby je o dalších 30 cm vyšší, pod stávajícím prahem jsou ukryty kvádry původního spodního okraje dveří. Tento výzkum potvrdil, že se v okamžiku započetí stavby obvodových zdí baziliky skutečně nepočítalo s honosným portálem, neboť původní základ odpovídal šířce zdi před zesílením západního průčelí. Teprve dodatečně byly připojeny základy pro portál, které se diagonálně rozbíhají od středového vstupu, mají tedy tvar nálevky jako vlastní portál. Toto rozšíření bylo ještě ve svrchní části sjednoceno s původním základem překrytým jednotnou vrstvou hornin. Při vlastním skládání portálu bylo zjištěno, že rozpon připravených základů nepostačuje, takže následovalo druhé rozšíření, během něhož byly na obou stranách připojeny nevelké pilíře, na kterých dnes leží krajní lvi. V těchto základových pilířích byly nalezeny druhotně použité kamenicky opracované články, při jejich vyzdívání byla tedy stavba již v plném proudu. [obr. 3]

Druhotně vložení portálu bylo s největší pravděpodobností vyvoláno snahou královny o zvýšení reprezentace

Legenda: 1 – nadzemní zdivo, 2 – základové zdivo, 3 – hranice archeologického výzkumu, 4 – doplněno, 5 – dokumentovaný řez P1

4 – Západní portál, jižní část s druhotně uplatněným článkem a kamenem vyrovnávajícím stavební chybu, před 1240. Předklášteří, klášter Porta coeli

jejího zakladatelského počínání, její požadavky na vizuální koncepci portálové architektury se zřejmě časem ještě více a více stupňovaly. O této snaze vypovídá nejen postupné rozšiřování základů, ale i další doplňování výzdoby. Nejpodrobněji se touto otázkou zabýval Petr Macek.¹⁴ Jeho teoretickou úvahu o přesunutí portálu do dnešní polohy z jiného místa na kostele lze zamítnout. Emil Dufek ve čtyřicátých letech minulého století nenarazil na jedinou indicii, která by to dokládala. Naopak dodatečné rozšíření základů před západním průčelím ukazuje, že prvotní portál v síle původní zdi měl mít zřejmě prostší podobu, o níž si můžeme udělat představu na základě dochovaného západního vstupu do klášterního kostela cisterciáček v Oslavanech.¹⁵

Vzhled portálu, pro nějž musel být rozšířen základ a zesílena hmota zdi, ještě vcelku odpovídal řadovým před-

stavám, podle řady znaků měl bohatý vegetabilní dekor pokračovat od prvotní, již později nezměněné soklové partie až k hlavicím nesoucím průběžnou římsu s motivem vinných ratolestí s hrozny. Hloubka dnešní portálové nálevky byla původně zamýšlena ještě větší, ostění mělo mít o jedno orámování více, což by odpovídalo monumentálním portálům, u nichž poslední ústupek předstupuje před stěnu průčelí. Tento předpoklad potvrzuje i druhotně použitý kamenický opracovaný kvádr na jižní vnější straně ostění, který by v případě dokončení všech ústupků nebyl vidět. [obr. 4]

K další změně v koncepci došlo v souvislosti s vložením soch apoštolů. Bloky s rostlinným dekorem v horní části ostění byly nahrazeny na každé straně pěticí téměř volných soch, poslední dvojice, která se měla nacházet ve zmíněném nerealizovaném ústupku, se ocitla na stěně po bocích

5 – Západní portál, apoštolové na severní straně s nedokončenými záklenky, před 1240. Předklášteří, klášter Porta coeli

portálu. O jejich původním určení však vypovídá to, že jsou osazeny na hranu bloku kamene, stejně jako zbylých deset apoštolů. Z technického hlediska muselo dojít k osazení apoštolů ještě před vztyčením celé horní části portálu. Horní partie archivolty byla ponechána v prvotní podobě, což vyvolalo řadu drobných úprav při nasazení starších hlavic a průběžné římsy na bloky se sochami. Poslední zásadní úpravou bylo přikomponování dvojice lvů na bocích portálu. Podle Petra Macka se v souvislosti s těmito změnami stejně výrazně musela proměňovat i stavební podoba chystané předsíně.

Neméně důležité postřehy o možném postupu stavby portálu podává i petrografická zpráva Zdeňka Štaffena.¹⁶

Na základě podrobného petrografického rozboru bylo zjištěno použití čtyř hornin. Zprvce se zde vyskytují červenohnědé arkóзовé pískovce z okolí Drásova (to je nejbližší naleziště, jeho ložisko se však táhne v jižní části boskovické brázdy až k Hrubšicím), za druhé bílé a žlutobílé řasové vápence a pískovce z prostoru mezi obcemi Lomnice, Řepka a Šerkovice, za třetí běložluté křemenné pískovce z Letovic a za čtvrté bílé a šedobílé krystalické vápence (mramory) z okolí Nedvědice.

Zdeňk Štaffen si povšiml i horizontálního a vertikálního členění jednotlivých druhů kamene. V horizontální úrovni jsou osově souměrné pouze sokl, průběžná římsa,

tympanon a archivoly. Vyplývá z toho, že původně byla zamýšlena i určitá koncepce v uspořádání barevnosti kamene, analogii k tomuto postupu shledává Helena Soukupová v ostříhomské Portě speciose, jíž musela Konstancie jako uherská princezna znát.¹⁷ Jednotící záměr při použití kamene lze daleko snadněji sledovat na jižní straně portálu, severní strana je pak barevně i materiálově pestřejší. Z toho vyplývá, že jižní stranu můžeme považovat za vývojově starší, kameníci měli dostatek materiálu i času se jí věnovat. Severní strana se dodělávala později a ve spěchu, proto použili materiál, který ještě měli po ruce, už si patrně nemohli příliš vybírat. Štaffen taktéž odmítá jako naprosto nemožnou dodatečnou výměnu původních světlých apoštolů za dnešní červené v severní části portálu, neboť figury jsou nedílnou součástí mohutných bloků výstupků, jež vedou hluboko do hmoty portálu. Dvojitý materiál na této straně opět zdůvodňuje nedostatkem kvalitního křemenného pískovce (který se vozil až z Letovicka) v závěru výstavby portálu. Pozoruhodné jsou výrazné rozdíly ve výtvarné náročnosti opracování hlavic a záklenků mezi jižní a severní polovinou portálu. Na jižní straně se nacházejí bohaté košovité hlavice a záklenky nad hlavami apoštolů jsou všechny opracované, na severní pak najdeme kalichovité hlavice s jazykovitými listy zakončenými pupenci, dva záklenky zde nejsou dokončeny. [obr. 5] Rozhodně to není způsobeno rozložením materiálu s odlišnou náročností opracování, na obou stranách se nachází stejné horniny. Střídají se tu tři druhy kamene, což je též unikát. Vypadá to, že kameníci vybírali opravdu z posledních zbytků kvalitního kamene.

S velkou roztržičností v úrovni hlavic a záklenků ostění ostře kontrastuje bezvadné provedení archivolt, které se nacházejí výše. Můžeme předpokládat, že k jejich vztyčení došlo až po dokončení části pod průběžnou římsou. Vypadá to, že archivoly byly vytesány dříve, a to možná mimo prostor kláštera, tedy přímo v místě výstupu horniny, a do kláštera byly přivezeny v době, kdy teprve docházelo na přání královny ke změně vybavení bočních ostění, tedy ke vkládání postav apoštolů. Archivoly tak musely počkat, až se ostění doplní, vloží se do něj hlavice a sloupky a položí se horizontální římsa, která se vyznačuje materiálovou jednotou. Fakta uvedená výše podle Štaffena logicky potvrzují myšlenku o výrobě archivolt, tympanonu a patrně i horizontální římsy v prostředí nedotčeném stavebním a materiálovým „neklidem“, provázejícím zřetelně výstavbu těch částí portálu, které byly tvořeny v místě stavby klášterního kostela.¹⁸

Z uvedené řady skutečností vyplývá velký spěch, který dokládají i další detaily, např. dva nedokončené záklenky nad hlavami apoštolů nebo absence posledního ústupku v ostění, kam měla být umístěna krajní dvojice soch. Plochy, které měl tento zamýšlený ústupek zakrývat, zůstaly hrubě neopracované, neboť nedošlo již k jejich závěrečnému vyhlazení. Základní bloky soch na jižní straně byly sice po osazení osekány do oblého tvaru, přesto je zde vidět značně neorganické navázání, též nebylo nikdy provedeno jejich definitivní zahlazení.

Na severní straně bylo na úpravu bloků soch ve vazbě na portál úplně rezignováno. Některé sochy apoštolů mají odsekané zadní partie nebo přitesané ruce vůči vloženým sloupkům. Též natočení jednotlivých figur nevykazuje ucelenou koncepci, apoštolové se vztahují či odvracejí bez zjevné logiky. V této souvislosti se objevila myšlenka, že sochy apoštolů byly určeny původně pro úplně jinou stavbu a královna je nechala do Porta coeli dovézt, aby okrášlily zdejší portál. Vzhledem k použití stejného materiálu jako na zbytku stavby lze tuto myšlenku odmítnout, neboť nikde v okolí Porta coeli neprobíhaly práce na tak prestižní zakázce, jež by vyžadovala figurální výzdobu. Pro neorganický postup v závěrečné fázi vztyčování portálu dále svědčí materiálová pestrost na severní straně ostění. Za určitou zvláštnost v této souvislosti lze považovat výraznější nepravidelnosti v kamenické práci na straně jižní, které tak stojí v protikladu k větší materiálové ucelenosti této strany. Tento spěch lze opět přičíst na vrub zakladatelů, především královně Konstancii, která požadovala co nejvíce reprezentativní stavbu, jež by náležitě zdůraznila královské založení Porta coeli a význam lokality coby pohřebního místa markraběcí větve Přemyslovců. Vizualně bohaté podoby portálu se královna chtěla dočkat ještě za svého života, což se zřejmě nepodařilo.

Jako poslední článek bylo do zesílené části západního průčelí vloženo mohutné přízdní žebro, obíhající z vnější strany celou portálovou architekturu. I v jeho případě se objevuje řada stavebních nepřesností. Na jižní straně je značně vychýleno směrem dovnitř, takže příslušné nároží s konzolou a náběhy pro předsíň muselo být podloženo dodatečně přidaným kamenem, jež vyrovnal rozdíl oproti nachystanému základu, na němž v té době byl už položen sokl se svrchní profilovanou římsou. [obr. 4] Zajímavostí této stavební chyby je fakt, že přízdní žebro museli stavitelé pokládat ve směru od severu k jihu, na jižní straně pak jakoby od shora dolů, tedy v obráceném pořadí, než se běžně staví, jinak si toto vychýlení snad nelze vysvětlit. Zároveň je to však zřejmý důkaz, že portál byl skutečně druhotně vložen do hotové zdi západního průčelí. Zpráva Emila Dufka obsahuje informaci o tom, že na konstrukci oblouku přízdního žebra byly zjištěny čtyři různé poloměry.¹⁹ To naznačuje, že zde byly druhotně použity kamenické články nachystané na čtyři různé oblouky na jiném místě stavby, s největší pravděpodobností na zamýšlené předsíni. Přízdní žebro je výjimečné i použitým materiálem, jedná se o hrubozrnný arkózový pískovec s polohami slepenců a brekcií, který se jinde na portálu nevyskytuje. Pochází tedy z jiné lokality než ostatní použitá arkóza. Zůstává otázkou, zda měla být z tohoto materiálu celá předsíň, nebo se opět jedná o výsledek spěchu kameníků, kteří v závěrečné etapě své práce použili materiál, který byl dostupný nejbližší ke klášteru.

Problematikou existence předsíně před západním průčelím se taktéž zabýval každý, kdo se stavební podoby Porta coeli dotkl. Poměrně dobrý stav dochování sochařské

i architektonické výzdoby portálu vedle často v minulosti k představě, že byla ve 13. století postavena, ale zmizela v bouři následujících věků, za hlavní viníky byli označováni především husité.²⁰ V polovině 20. století se však ozvaly první hlasy, že je nanejvýše pravděpodobné, že nebyla nikdy vybudována. Terénní práce, které před portálem prováděl v letech 1940–1941 Emil Dufek, kdy byl v okolí baziliky podstatně snížen terén a vykopány odvodňovací rýhy, nepřinesly jediný doklad o její existenci, nebylo nalezeno žádné základové zdivo.²¹ Dufek přesto popsal její předpokládanou, ale nerealizovanou podobu. Předšíň měla být otevřená, čtvercového nebo obdélníkovitého půdorysu, s jednoduchou křížovou klenbou, spočívající na kamenných žebrech a na čtyřech nástěnných obloucích, z nichž tři měly být ve spojení s arkádovými oblouky. Čtvrtý nástěnný oblouk se nám zachoval v podobě přízvedního žebra obíhajícího dnes celý portál. Předpokládaná předšíň měla mít stanovou střechu, aby nebyla zakryta velké roseta ve štítě. Tím vznikl na rozhraní navrhované střechy a průčelní zdi žlábek, jež měl být přístupný otvorem na schodišťové věžičce vlevo od portálu.

Archeologický výzkum v roce 2000 potvrdil Dufkův závěr, že připravovaná předšíň nebyla nikdy realizována. Napravo i nalevo od rozšířeného základu portálu byly sice nalezeny 150 cm široké základové pilíře, napojené přímo na fundament nezesílené zdi průčelí, od něhož se odlišovaly bohatším složením hornin, ty však v nevelké vzdálenosti od stěny končily. Severní pilíř byl dokonce ukončen pravidelným lícem, což vylučuje jeho pokračování západním směrem. Jižní základ byl sice poškozen, ale pokračování bylo možné vyloučit.²² Naopak restaurátorské práce na ploše portálu přinesly důkaz o jeho provizorním zastřešení v minulosti. Při snímání druhotných omítek na ploše mezi archivoltami a přízvedním žebrem byly objeveny otvory o průměru 10 až 15 cm, které byly druhotně vyspraveny cihlami.²³ Po jejich zaměření a zakreslení se ukázalo, že tvoří téměř rovnoramenný trojúhelník. Pravděpodobně zde byla kolmo do zdi zapuštěna dřevěná kulatina, která nesla jednoduchou stříšku, jež chránila portál před přímým vlivem počasí.

Portál tak zůstal nedokončen jak architektonicky, neboť nebyla zrealizována celá jeho koncepce, tak sochařsky, což dokládají neopracovaná místa, nikdy též nebyla postavena zamýšlená předšíň, práce na této části klášterní stavby byly přerušeny zřejmě náhle. Důvod můžeme hledat především ve smrti zakladatelky kláštera královny Konstancie, jež zemřela v prosinci roku 1240.²⁴ Po její smrti, kdy vyschl vydatný pramen financí, se řádové sestry, pro něž vlastně znamenala bohatá výzdoba portálu porušení přísných řádových regulí, soustředily na dokončení částí kláštera důležitých pro řeholní život. Co z výše jmenovaných stavebních i kamenických nepřesností a nedodělků nezpůsobil spěch, způsobený blížícím se skonem královny Konstancie, dokončil zřejmě nezáměr cisterciacek o jeho provedení v předpokládaném rozsahu. Na základě těchto indicií tak lze s velkou pravděpodobností por-

tál poměrně přesně datovat do doby kolem smrti zakladatelky a hlavní donátorky klášterního společenství. [obr. 6]

2. Po vytvoření portálu nedošlo s největší pravděpodobností po dobu téměř dvou set let k jakémkoliv změně v jeho podobě. Dochované písemné prameny nás neinformují ani o stavební činnosti na dalších částech kláštera, který měl tehdy podobu vodní pevnosti obehnané hradbami s nárožními věžemi a vstupní branou, uvnitř které stála bazilika s konventem na severní straně a kaple sv. Kateřiny.²⁵ Pouze nepřímou, na základě zpráv o bližze neznámých finančních problémech, se můžeme domnívat, že v průběhu 14. století proběhly rozsáhlejší opravy klášterních budov či jeho opevnění. K prvnímu výraznému poškození kláštera i portálu došlo za husitských válek. Tomáš Pešina z Čechorodu sice datuje vypálení Porta coeli do 1428, daleko přijatelnější se však jeví rok 1425, kdy husitská vojska zahlnala hotovost Zikmunda Lucemburského a Albrechta Habsburského od hradeb Třebíče. Císař následně se svým zetěm ustoupili k Tišnovu, kde též nevydrželi nápor polních vojsk a museli se skrýt za hradby Brna. Klášter zůstal bez ochrany, řádové sestry uprchly na hrad Pernštejn, husité měli tehdy příležitost se opevněného areálu vcelku bez problému zmocnit. Bazilika i konvent byly pouze vypáleny, shořely dřevěné krovy a stropy, vnitřní vybavení bylo rozchváčeno.²⁶ Bořením stavební hmoty se husitské oddíly nezdržovaly, opuštěný klášter byl následně ponechán osudu. Zřejmě tehdy byl taktéž poškozen západní portál, olámaný byly především všechny volné části soch apoštolů, tedy hlavy, ruce a špičky chodidel. Je možné, že se obrazoborci dotkli i plochy tympanonu, na jinak vcelku dobře dochovaném reliéfu dnes chybí nosy královských donátorů a prsty Kristovy žehnající ruky.²⁷ Možná už tehdy došlo i k poškození meče, jež dle ustálené ikonografie doplňuje postavu apoštola Pavla. Tři velmi hluboké zářezy na ostří zbraně vyvolávají představu, že s touto postavou někdo symbolicky bojoval.

Majetek po vyplenění kláštera zabrali pánové z Pernštejna, jejichž doména se rozkládala severně od klášterního zboží. Aby si zajistili dané území, začali budovat nad vypáleným sídlem jeptišek hradní sídlo. Na vrchu Čepička se dodnes dochovalo mohutné valové opevnění, v němž během výzkumu v osmdesátých letech 20. století Ludvík Belcredi rozpoznal zárodek nového správního a mocenského střediska panství,²⁸ které archeologický materiál a mince Albrechta Habsburského datovaly do druhé čtvrtiny 15. století. Pro nás je nejdůležitějším údajem nález zlomku polygonálního sloupku, datovatelného do 13. století, okenních skel a dlaždic, jež všechny pocházely z areálu kláštera. Opuštěný klášter byl tedy po určité době zdrojem materiálu, který byl po vypálení kláštera zřejmě nejen na Čepičce bohatě využíván. Ludvík Belcredi taktéž předpokládá, že po obnovení klášterního života byl při nastalých opravách naopak odvážen materiál z hradu zpět do Porta coeli.

Řádové sestry se do kláštera vrátily poměrně brzy po husitských válkách, snad ještě na konci třicátých let 15. sto-

6 – Tympanon západního portálu, před 1240. Předklášteří, klášter Porta coeli

letí. Jejich majetek byl ale v cizích rukách, a to především výše zmíněných Pernštejnů, než došlo k nápravě, proběhla řada soudních sporů. Z tohoto důvodu trvala i oprava klášterních budov dlouhé roky. K znovu vysvěcení baziliky došlo až v roce 1454, a to na svátek sv. Bernarda za přítomnosti olomouckého světícího biskupa Viléma.²⁹ Je nepochybné, že před tímto datem došlo k její opravě, stejně jako přilehlého konventu. Vzhledem k tomu, že se na celé stavbě neobjevuje žádná kamenická práce datovatelná k polovině 15. století, nebyla stavební hmota kostela zřejmě příliš poškozena. Nejvíce narušené bylo, podle zjištění Emila Dufka z roku 1941, jižní křídlo transeptu, na němž se po otlučení omítek objevily velké vyspravené trhliny. Jiný materiál a jiná struktura vyzdění klenebních polí prokázaly, že tu došlo dokonce k prolomení klenby a její zřícení do nitra stavby.³⁰ O to zajímavější pak je, že jižní roseta tuto částečnou destrukci vydržela, stejně jako obloučkový vlys v jižním štítě transeptu, který je původní, což dokládají zachovalá armování po celé výšce obou nároží této části stavby.

Okamžik vysvěcení kostela v roce 1454 byl pravděpodobně i důvod k opravě poškozeného západního portálu. V pramenech však nenajdeme jedinou zprávu, o obnovení

jeho výzdoby můžeme uvažovat jen hypoteticky. Většina badatelů předpokládala jen doplnění chybějících detailů, pouze Stanislav Sochor se domníval, že sochy apoštolů byly natolik poškozené, takže byly nutné vytesat jejich repliky podle dochovaných zbytků.³¹ Figury apoštolů jsou však nedílnou součástí mohutných bloků kamene, jež jdou do hloubky portálové architektury, jejich výměna by se tedy neobešla bez rozsáhlého stavebního zásahu, na který řádové společenství v této době nemělo ani motivaci, ani prostředky. Vedle zmiňovaných oprav, které se vedle kostela a konventu určitě dotkly i opevnění celého areálu, byla nově vystavěna jediná budova, a to opatství, tedy sídlo abatyše, jež je dnes překryto jižním ramenem Deskového dvora.³²

16. století bylo dobou rozvoje cisterciáckého kláštera Porta coeli, zároveň ale i časem, kdy se muselo řádové společenství vyrovnávat s příchodem reformace, která měla za následek, tak jako i v případě mnoha dalších klášterů, uvolnění přísného řeholního života. Zlepšení finanční situace vedlo k dalšímu zvelebování stávajících budov, a následně i k nové výstavbě. Z roku 1592 pochází písemný pramen, podle něhož se klášter převody majetku snažil získat finance na snížení dluhu, který vznikl v předchozích letech během oprav klášterních

budov, výše dluhu tehdy činila 1.500 zlatých.³³ Tyto úpravy se tehdy zřejmě dotkly i západního portálu, neboť na pravém ostění průchodu do baziliky je vyryto datum 1580, a to spolu s monogramem HL (na levém ostění se nachází ještě signatura IS, ale bez datace). Že se nejedná o podpis návštěvníka kláštera, v renesanční době už máme doložený tento projev cestovatelské kultury, ale o signaturu kameníka, nepřímo dokládá událost z roku 1584. Tehdy vypukl v klášteře skandál, neboť odsud uprchla řeholnice Sára, a to s kameníkem Jonášem Grünpergerem.³⁴ Kameník zřejmě pracoval na nějaké zakázce v klášterním prostředí, neboť řádové sestry byly přísně svázány s klauzurou a konvent mohly opouštět jen ve výjimečných případech. Na druhé straně však došlo v této době ke zmíněnému uvolnění mravů v klášteře, což vyvolalo řadu biskupských vyšetřování a opatských vizitací, jež vyvrcholily sesazením a internací tehdejší abatyše Anežky Kutínské.

Je velmi těžké vysledovat, k jakým zásahům došlo na portálu během předpokládané opravy v roce 1580. S největší pravděpodobností byla velmi pietní, neboť v době renesance poprvé zaznamenáváme výraznější snahy o zachování starších stavitelských památek, především částí architektonické plastiky a sochařských doplňků architektury, nejčastěji tympanonů, soch, ale i celých portálů. Připomenu aspoň portál z olbinského opatství u slezské Vratislavi, zbořeného v roce 1529, který byl tehdy zachráněn a znovu postaven o sedmáct let později u jednoho z vratislavských farních kostelů, sv. Máří Magdalény,³⁵ nebo druhotně vytvořený jižní portál klášterní baziliky St. Paul in Lavanthal, na jehož stavbu v roce 1618 byl použit tympanon ze vstupu do mariánské kaple ve zdejší ambitu a články z rozebraného letneru z klášterního kostela.³⁶ Můžeme tedy předpokládat, že nástroje tehdejších kameníků pouze zvýraznily záhyby draperie na figurách apoštolů a reliéf na tympanonu, na nichž zapracovaly povětrnostní podmínky a zbraně nepřátel.

Na druhé straně umění 16. století patrně mohlo vnést do podoby portálu dobové umělecké vyjádření. V této souvislosti se poprvé dostávám k otázce, z které doby pocházejí druhotně osazené hlavy apoštolů v ostění portálu. Tyto hlavy dnes tvoří cihlové jádra, jež jsou železnými páskami spojeny s kamennými korpusy a na nichž jsou nanášeny vrstvy malty a štuky.³⁷ Každá hlavička má jinou strukturu těchto vrstev a barev, což vypovídá o velmi složitém vývoji utváření. Stáří těchto vápenatých vrstev se určuje velice těžko. Možnosti jsou tři, století šestnácté, osmnácté či devatenácté. Ve stejné době, kdy se renovoval západní portál, tedy ve druhé polovině 16. století, v jeho těsném sousedství vznikla skupina Olivetské hory. Byla následně mnohokrát opravována, je tedy dnes pokládána téměř za novotvar, proto se její přesnější datací či proveniencí nikdo doposud hlouběji nezabýval. Při bližším srovnání zjistíme, že provedení hlavy sv. Petra na portálu je téměř shodné s hlavou téhož světce na Olivetské hoře. Této skutečnosti si povšiml už Albert Kutal, který se domníval, že hlava sv. Petra (a snad i sv. Jana) vznikla právě v 16. století,

usuzoval tak na základě antikizujícího provedení těchto štukatérských výtvorů.³⁸ Neznámý renesanční umělec tak mohl dát vzor pro všechny pozdější opravy apoštolských hlav, stejně tak ale nemůžeme vyloučit, že hlavy obou svatých Petru vymodeloval barokní umělec v 18. století.

3. Barokní éra byla obdobím plným protikladů. Na jedné straně se téměř nemilosrdně přestavovala celá řada starších staveb, osekávala se kamenická výzdoba stěn, portálů i kamenných soch, přežávaly se obličejové záhyby draperií dřevěných plastik, na druhé straně se renovovaly staré budovy či budovaly novostavby v gotickém duchu coby vyjádření starobylosti a slavné minulosti, a to jak v případě řady církevních institucí, tak šlechtických rodů. Nejčastěji však docházelo ke spojení tehdy moderní architektonické tvorby se starými památkami. K této symbióze došlo i v případě kláštera Porta coeli, který v této době i přes několik nepřátelských vpádů a plenění nadále vzkvétal a jeho bohatství vzrůstalo. I přes velmi výrazný stavební boom, jehož výsledkem je areál, který několikanásobně překročil původní rozlohu středověké klášterní pevnosti, staré rané gotické jádro zůstalo zachováno. Ale i v něm najdeme několik viditelných změn, a ještě zajímavější je zkoumání možných barokních zásahů, a to i v případě západního portálu, jež už dnes nejsou sledovatelné, neboť byly překryty v 19. století dalšími úpravami.

V roce 1619 moravské protestantské stavy klášter zrušily, statky zabraly a jeptišky byly vyhnány, útočiště našly opět na hradě Pernštejně. Vyhnanství trvalo jen rok, areál kláštera nebyl nikterak poškozen, restituční vrátili klášteru veškerý majetek, který měl před stavovským povstáním. Tato situace umožnila abatyši Anně Marii Skřiminské z Pilsenburka, jež nastoupila do úřadu v roce 1625, uskutečnit první velkou přestavbu kláštera v barokním duchu. Do své smrti v roce 1653 provedla důkladnou opravu starého kláštera (před 1633), přestavěla hovornu (1635) a proboštvství (1641), vedle závěru baziliky postavila novou sakristii (1650), v kostele nechala na počest zakladatelky Konstancie vyhotovit nový náhrobek (1650). Rozsáhlou stavební činnost nezastavilo ani obsazení kláštera Švédy v roce 1642, kdy část jeptišek uprchla do Znojma, část s abatyší a klášterními klenoty na Pernštejn, zbylé jeptišky byly trýzněny a tehdejší probošt Arnold Weisskopp byl u Svatoslavi Švédy zastřelen.³⁹ Klášter byl vydrancován, stejně jako Tišnov a okolní vesnice. K době působení Anny Marie Skřiminské se váže ještě jeden důležitý údaj, v roce 1638 měla nechat renovovat sochy na portále a kamennou podnož portálu. Tento údaj ale zachycen v práci novodobého autora, dnes už nelze zjistit, odkud tuto informaci čerpal.⁴⁰

V roce 1713 nastoupila do úřadu abatyše Benigna Deblínská z Deblína, která v Porta coeli působila v tomto úřadě do roku 1726. Z tohoto roku se v archivu velehradského kláštera dochoval podrobný vizitační protokol, který zachycuje všechny práce, jež abatyše za dobu své vlády provedla. Pro nás je důležitý údaj, že hned v prvním roce vydala 565 zl. 45 kr. za

7 – Západní strana nádvoří Deskového dvora. Předklášteří, klášter Porta coeli

různé práce zednické, sklenářské, zámečnické, kovářské, bednářské, omítkářské, sochařské a kamenické, a taktéž za postavení hodinové věže vedle šnekovitého schodiště před západním průčelím kostela.⁴¹ Uvedená částka i výčet dokládají bohatou stavební činnost v prostorách kláštera, je možné, že v souvislosti s novou úpravou západního průčelí baziliky došlo i na opravu kamenných prvků samotného portálu.

Poslední období barokního budování kláštera bylo plně v režii abatyše Boženy Sázavské, která úřad vykonávala poměrně krátké období (1738–1750), přesto stihla dokončit rozestavěný Deskový dvůr (1740) a postavit třetí klášterní kvadraturu nazývanou Bělídlo (1749). I ona musela čelit nepřátelskému vpádu, v roce 1742 přibližně 60 pruských vojáků obsadilo klášter a hrozilo jeho vypálením, jestliže abatyše nezaplatí výkupné 100 000 zl. Božena Sázavská vzhledem ke svým stavebním podnikům tolik peněz neměla, tak vojáci vydrancovali konvent i chrám, zabavili veškerý dobytek ze dvora, též vzali do zajetí probošta Lucia Rutta i s kaplanem a důchodním, za něž opět požadovali peníze.⁴²

Poslední barokní úpravy se nejvíce dotkly staré části konventu. V roce 1761 byla důkladně opravena stará křížová chodba a na její podlahu položena mozaiková dlažba.⁴³ O této renovaci nás informuje deska abatyše Concordie Hübnerové, jež je dodnes zazděna v severním křídle ambitu a která obsahuje nápis s chronogramem *Vetat ConCorDla LapsVM (Svornost*

zakazuje pochybení). Za následujících abatyší Cecilie Fundulusové a Sapientie Lojkové z Nělky byl upraven vnitřek klášterního kostela, do něhož byl pořízen nový hlavní oltář, boční oltáře, kazatelna, varhany a ozdobné mříže na tribuny.

Klášterní bazilika v barokní době zvenčí nedoznala žádných výrazných proměn, dodnes se dochovala raně barokní sakristie přistavěná ke kněžišti, hodinová věžička, jež byla v roce 1713 nastavěna nad středověkou komoru vedle točitého schodiště před západním průčelím kostela, zmizela v roce 1940 během puristické opravy baziliky. Naproti tomu zevnitř baziliky došlo k celé řadě změn. Do západní části trojlodí byla vestavěna předsíň s bočními prostory a velkou tribunou, která možná nahradila starší, jejíž existence sice není písemně doložena, avšak určité drobné detaily naznačují, že se zde kdysi nacházela.⁴⁴ Severní i jižní rameno transeptu zakončují menší kruchty, na něž se vstupovalo kruhovými věžičkami s točitým schodištěm, severní věžička stojí, jižní byla ve čtyřicátých letech 20. století ubourána. Podle ozdobných rokokových mříží na parapetech tribun lze dobu jejich vztyčení spojit s šedesátými léty 18. století. Ve stejné době byly s největší pravděpodobností upraveny i boční apsidy.

Zmíněné kaple na bocích presbytáře jsou zvenčí polygonální, zevnitř však půlkruhové, stěny jsou zaoblené do tvaru nepravidelné podkopy. Po obou stranách hned za čelní arkádou se nachází pokračování kamenné podnože, jež před

8 – Západní portálek vedoucí z ambitu do baziliky. Předklášteří, klášter Porta coeli

9 – Cihlové jádro hlavice na okenní straně ambitu. Předklášteří, klášter Porta coeli

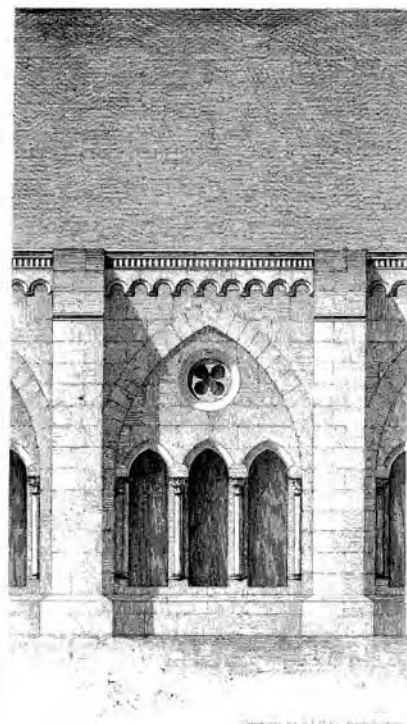
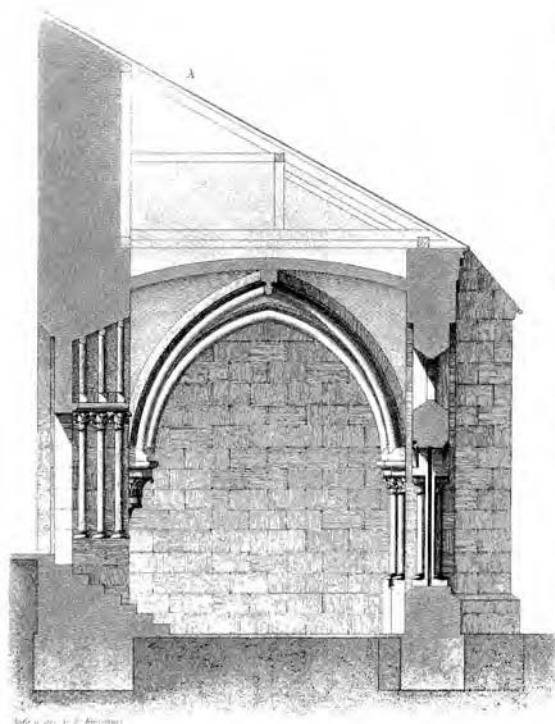
zanořením do stěny nese tříčtvrtinový kruhový základ pro příporu, která zde ale dnes chybí. V místech, kde lze zvenčí tušit zalomení polygonu, jsou uvnitř kaple v podlaze k vidění dvě hrubě odsekané plochy trapézovitého tvaru, jejichž hrany

přesně respektuje dlaždicová podlaha. Očista baziliky v době druhé světové války odkryla pozdně románská špaletová okna na bocích polygonů, která byla v době barokní zazděna a nahrazena novými. Kaple jsou dnes namísto žebrové klenby zakryty nepravidelnými konchami. Podle všech indicií můžeme předpokládat, že boční kaple měly ve středověku polygonální půdorys i zevnitř a v jednotlivých vnitřních zalomeních se nacházely podstavce a přípory, které nesly žebrovou klenbu o pěti paprscích.⁴⁵ Pravděpodobně během barokních úprav byly prostory uvnitř kaplí zaobleny do tvaru dnešní podkopy, dále odsekány přípory i podstavce po úroveň podlahy, a zatímco některá středověká okna byla z důvodu umístění nových oltářů zazděna, jiná byla zvětšena a upravena do dnešní podoby.

Výše jsem se zmínil, že velká roseta na jižním ramenu transeptu je původní. Totéž však nemůžeme říci o rosetě západní. Dělníci na počátku čtyřicátých let 20. století zjistili, že se v případě její kružby jedná o napodobeninu z malty a cihel. Neodkryli tehdy celou její plochu, takže je možné, že se v některých místech dochoval původní kámen.⁴⁶ Ze zdíva vnější fasády severního křídla kvadratury nazývané Bělídlo, stavěného v letech 1739–1749, byla během stavebních prací v roce 1995 vyzvednuta cca 0,5 m dlouhá část kamenné okenní kružby s vnějším oblounem, vytesaná z drásovského pískovce.⁴⁷ Svým tvarem zapadá do výplně rosety, z čehož lze soudit, že ke zničení výzdoby okna došlo zřejmě během útoku pruských vojáků v roce 1742 a během následné opravy nebyl již použit kámen, ale malta a cihly, a kružba byla posléze pokryta sjednocujícím barevným nátěrem. Přesto je to doklad určité snahy o zachování původního vzhledu této části baziliky, tvar i výzdoba okna se mohla radikálně proměnit, jako se stalo v případě bočních apsid.

Bezpochyby zajímavým detailem, svědčícím o snaze přizpůsobit starší stav novým pravidlům krásy, je úprava vnější stěny východního křídla konventu, vedoucího do nádvoří Deskového dvora, dostavěného ve čtyřicátých letech 18. století. Barokní stavba uvedené kvadratury byla vybudována podle tehdy platného pravidla, jež požadovalo osovou souměrnost novostavby. Této představě však nevyhovovala strana nádvoří ke starému konventu, kde okenní osy vycházely z původního vnitřního uspořádání této budovy. Barokní stavitelé tedy souměrně zopakovali uspořádání oken kapitulní síně, nalézajících se na jižním konci křídla, i na severní straně, i když v tomto případě se nejednalo o pravé okenní otvory, ale pouze o slepou imitaci. Taktéž dodrželi tvar původních středověkých oken, tedy rosetu na bocích s dvojicí vysokých štíhlých okenních otvorů s půlkulatým záklenkem. [obr. 7]

Starý konvent, jež zůstal ve středověku přízemní, nebo měl pouze dřevěné patro, získal v raném baroku zděné horní podlaží. Opěrné pilíře, vzpírající klenbu ambitu, se proměnily v řady slepých arkád, jejichž oblouky dodnes nesou celý v prvním patře. Zmíněný ambit byl snad nejvíce ze středověkých částí kláštera zasažen renovačními pracemi

v 18. století, které však byly ve století následujícím překryty řadou maltových a štukových retuší a bohatých nátěrů. Tyto úpravy s největší pravděpodobností proběhly v době zasažení pamětní desky abatyše Concordie Hübnerové v roce 1761. Základní hmota zdí i meziokenních pilířů je s největší pravděpodobností středověká. Stejný předpoklad můžeme vyslovit i v případě klenebních žeber a kápí, ač zde musíme připustit, že barokní stavitelé dokázali velice zdatně zvednout původní gotické klenby. Důkazem je například ambit v klášteře Rosa coeli v Dolních Kounicích. Jeden ze zdejších svorníků nese nápis *RESTAURATUM A. MDCCI V.A.S.*, který tak dokládá velmi pietní opravu kláštera strahovskými premonstráty za vlády opata Víta Seipela na počátku 18. století.⁴⁸ O stáří ostatní stavební hmoty i kamenické výzdoby musíme na základě určitých indicií pochybovat. Už fakt, že je celý ambit pokryt omítkami a nátěry, což stěžuje poznání jednotlivých stavebních fází, vzbuzuje určité podezření, následně stačí pozorný průzkum některých detailů, abychom zapochybovali o jejich středověkém stáří. Mám na mysli portálky, jež spojují ambit s kostelem, pilířky a sloupky v trojdielných oknech ambitu, trojice sloupků mezi okny a výzdobu některých hlavic a konzol.

Do jihovýchodního a jihozápadního pole jižního traktu ambitu jsou obráceny vstupy do kostela, jejichž portály mají téměř identickou podobu. Před šikmo rozevřené špalety portálů jsou postaveny trojice tříčtvrtečních sloupků, které vyrůstají z talířovitých patek doplněných o poměrně mohutné prstence a jež jsou nahoře ukončeny úzkými prstenci a kalichovitými hlavicemi s jemnou výzdobou. Abaky mají na kaž-

dé hlavici jinou podobu, na nich leží zaoblená římsa. Nejvýše z jednoduchých náběžných štítků vyběhá trojice paralelních, ale vzájemně nesouvisejících ve vrcholu lehce zalomených oblých archivolt, jež připomínají svým tvarem tudorovskou architekturu v Anglii.⁴⁹ Celá výše popsaná struktura portálu není vytvořená z kamene, ale z malty a štuky, a na špalety je přilepená. Podíváme-li se na tyto portálky z druhé strany, tedy směrem ze severní boční lodě baziliky, spatříme jednoduchá pravouhlá ostění s uchy, typická pro barokní období. [obr. 8]

Kubické pilířky o čtvercovém profilu v oknech ambitu jsou zevnitř i zvenčí ozdobeny taktéž tříčtvrtečním sloupkem s patkou a hlavici. Talířovité patky stojí na čtvercových podstavcích, hlavice jsou zdobené dekorem rozdílného tvaru i kvality. Okraje lomených záklenků sružených oken nesou jednoduché vyžlabení. Vše je zalíčeno mnohonásobnými vrstvami barevných nátěrů. Pilířky v oknech pod omítkou skrývají cihelnou hmotu, která při poklepu zní dutě, jedná se tedy o keramické tvarovky, jakési kubické bubny.⁵⁰ Z cihel jsou také utvořeny jádra řady kalichovitých hlavic, sloupky i jejich kubické podstavce. [obr. 9] Talířovité patky jsou vymodelovány ze štuky žlutého zabarvení, zpevněného soustřednými kruhy ze silného železného drátu, na ozdobení hlavic byla použita bílá vápenná hmota. Stejná situace platí i pro trojice sloupků, jež na okenní straně ambitu oddělují jednotlivá klenební travé.

Určitou část dekorativní výzdoby okenní strany ambitu i zdobené hlavice na portálcích do kostela můžeme datovat do doby renovace křížové chodby v druhé polovině 19. století, pro což svědčí shoda výzdobných motivů. Nemůžeme však

11 – Západní portál, tympanon, datum 1713 na střeše modelu kostela. Předklášteří, klášter Porta coeli

do tohoto období zahrnout celou strukturu portálů a okenní strany ambitu, neboť v dochované podobě figurují na půdorysu i nárysu křížové chodby ve Vocelově článku z roku 1859.⁵¹ Zde je publikován i řez jedním ze zmíněných vstupů, stejně jako detailního zobrazení jednoho okenního pole, včetně trojice sloupků po bocích. Výzdoba hlavic sloupků naprosto neodpovídá dnešnímu stavu, rozložení stavební hmoty ano. [obr. 10] Taktéž popisy prvních badatelů, kteří v polovině 19. století navštívili klášter Porta coeli, vypovídají o hmotovém zachování této části kláštera. Zcela určitě byl položen základ k dnešní podobě křížové chodby v barokní době. Zůstává otázkou, zda tehdy nebyla stavební struktura ambitu pokryta

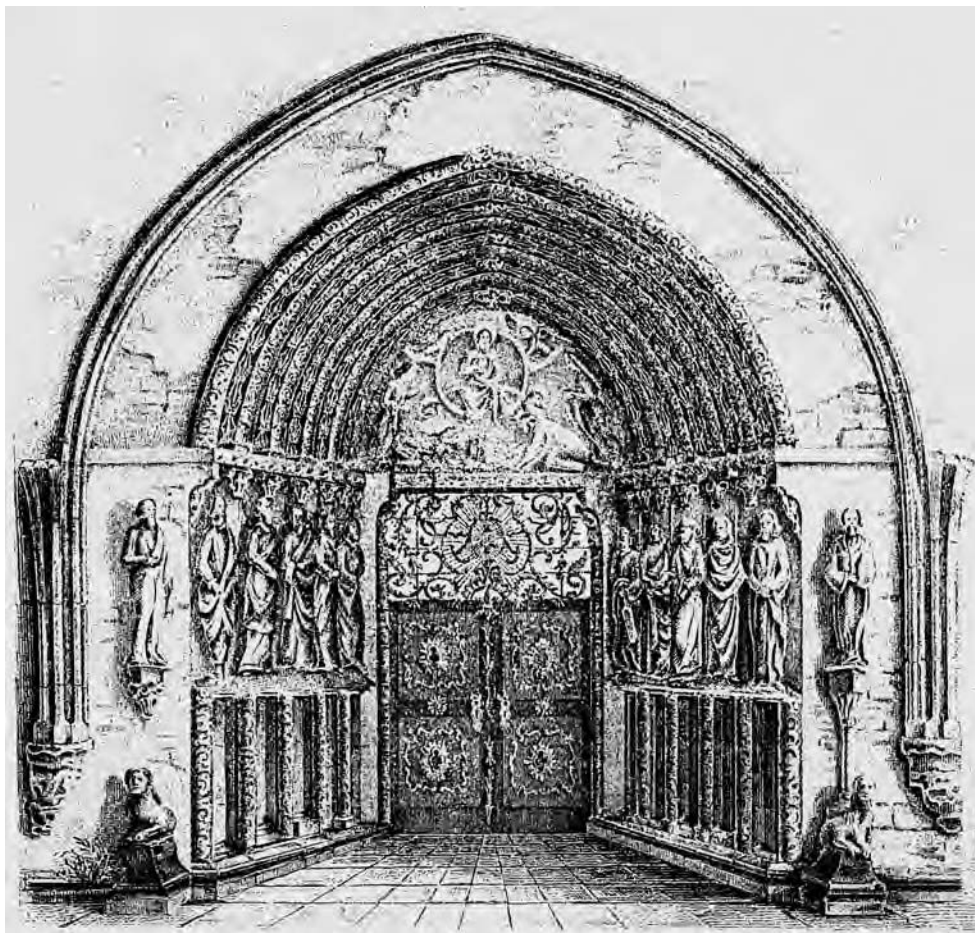
12 – Západní průčelí klášterní baziliky Porta coeli, akvarel, 1. polovina 19. století.

barokními štuky, tak jako se to stalo třeba v případě křížové chodby kláštera ve Zlaté Koruně nebo refektáře v oseckém konventu. Historizující utváření portálků do kostela však spíše svědčí pro pietní přístup k raně gotickému prostoru a výzdobě křížové chodby, kdy se nově vytvořené doplňky přizpůsobily původnímu tvarosloví.

Poměrně rozsáhlé předchozí odstavce o dalších původně středověkých částech Porta coeli nebyly samoučelné, proces barokizace i historizující tendence se s určitostí dotkly i západního portálu, dnes už však jen velmi těžko určíme, do jaké míry. Výše jsem se zmínil, že k opravě portálu mělo dojít podle literatury v roce 1638, podle písemných pramenů i v roce 1713, a bylo by s podivem, kdyby se jeho výzdoby nedotkly i výrazné úpravy baziliky v šedesátých letech 18. století. Jediný dnes viditelný důkaz jeho renovace v barokním období je datum 1713, jež je vytesáno na střeše modelu kostela, který královští donátoři kladou k nohám Krista. [obr. 11] V tomto roce tedy putovala část peněz z výše uvedených 565 zl. a 45 kr. i na opravu západního portálu. Opět můžeme předpokládat kamenické opracování a zvýraznění jeho počasím setřeného povrchu, eventuelně i přesekání určitých částí. Taktéž byly určité znova doplněny chybějící části apoštolů, neboť vápený materiál, z něhož byly vyhotoveny, podléhal ještě rychlejší zkáze než kámen. Všichni autoři z poloviny 19. století se této problematiky dotkli a všichni se jednotně shodli, že hlavy a nohy apoštolů byly udělaný z malty a sádry v „předcházejícím“ století.⁵² S tímto názorem souhlasil i Albert Kotal, ovšem s výjimkou jedné či dvou hlav renesančního původu.⁵³

Barokní doba přinesla první vyobrazení klášterního komplexu, jedno pochází z roku 1727,⁵⁴ druhé je přibližně datováno do šedesátých let 18. století,⁵⁵ obojí je z ptáčích perspektivy, nelze na nich tedy pozorovat tehdejší podobu západního portálu. Nejstarší známá kresba s pohledem na kostelní průčelí je dnes uložena v Moravské zemské knihovně, kde je součástí tzv. Schrammovy sbírky. Autorem kresby, na níž můžeme vidět i západní portál, je Jan Klusák. Od stejného autora pochází i akvarel, jež odpovídá téměř věrně výše zmíněné kresbě a který se nachází v Moravském zemském archivu v Brně.⁵⁶ U obou pohledů chybí vřechení, lze je však s velkou pravděpodobností datovat do první poloviny 19. století, pro naše bádání není příliš podrobná. [obr. 12] První datované a vcelku detailní zobrazení je kresba olůvkem od Mořice Trappa z roku 1856, uveřejněná o rok později v *Památkách archeologických a místopisných*.⁵⁷ Trapp se v textu dušuje za její věrnost, kresbu prý vyhotovoval tři hodiny, podle dochované sbírky výkresů, dnes uložené v Moravské galerii v Brně, víme, že byl velmi dobrý kreslíř. Při podrobné prohlídce obrázku zjistíme, že se portál v řadě detailů od dnešního stavu odlišuje. Jde o několik větších či menších doplňků, z nichž nejviditelnější je římsa pod nohama apoštolů. [obr. 13] Napovídá to, že barokní kameníci a štukatéři doplňovali nejen chybějící části, ale v případě nutnosti přidávali hmotu i jinde, a to buď podle dobové estetické normy, nebo

aby zakryli příliš poškozená místa. K takovýmto úpravám portálů v té době docházelo, známe dokonce případy, kdy byl celý portál vyjmut ze stěny a vložen znovu s řadou barokních doplňků, tak jak se stalo například v roce 1775 u západního portálu klášterního kostela v rakouském Lilienfeldu.⁵⁸

4. V roce 1782 byl cisterciácký klášter Porta coeli na základě rozhodnutí císaře Josefa II. zrušen. Zatímco konventní a hospodářské budovy převzala Náboženská matice, bazilika se stala farním kostelem pro Předklášteří a okolí. Z tohoto důvodu byla ušetřena destruktivních zásahů, jež postihly zbytek kláštera. Areál postupně přešel do soukromých rukou, nejprve ho vlastnil baron Mundi, později baron Schell.⁵⁹ Oba patřili k vrstvě prvních průmyslových podnikatelů na Moravě, takže se v klášteře postupně vystřídaly soukenická manufaktura, barvírna, válcovna, salajka (výrobní potaše), lisovna oleje, anglická valcha, pivovar, lihovar, cukrovar a hostinec. V ambitu byla skladována cukrová řepa a kapitulní síň se proměnila ve stáj pro voly. Křížová chodba byla přepažena několika příčkami a byly do ní proráženy dva nové vstupy, z nichž jeden vedl přes kapitulní sál. Tehdy byly zřejmě nenávratně zničeny zbylé kružby a velká část ostění oken vedoucích z kapituly jak do dvora, tak do křížové chodby.

Tehdejší kněz působící v Předklášteří, politicky i literárně velice činný Jan Evangelista Bílý, o konventu v roce 1854 napsal:

„V kobkách posvátných, ve kterých ještě nedávno zbožné jeptišky tiše kráčely, je nyní velice živo, a hemží se lidstvo, sloužící nové bohyni – průmyslu (Industrie) a výdělku. Jsou tu v klášteře dvě fabriky (dílny) cukrárna a barevna. Avšak červeným barvením krajina se nestává na duchu veselejší, aniž cukrem stav pospolitý sladším a příjemnějším. Divný to věru dojem činí, viděti tu v těch stěnách středověkých točiti se kola strojů moderních, to hemžení a běhání, ty začaděné a zamúňené tváře, kteréž někdy i den sváteční v puchu a vzduchu řepovém a krappovém ztráviti musejí, číhající u výhně rozpálené, zapomínající, čeho ona jest obrazem pro ty, co za výdělek prodávají spasení duší, viděti tyto lidské mašiny bděti u těch bezživých strojů; zvláštní cit bolestný zmocní se duše, a slza mutná vyroní se po lících, když znatel krásných umění a dějin, s duchem víry milovným vkročí do chodby křížové (kreuzgang), podloubí či sloupení to do čtverhranu kolem běžící na pilířích spočívající zcela slouhu čistě gotického; to by se mělo alespoň v obraze zachovati před zapomenutím. Jestli to práce posud dosti zachovála, ovšem malby jsou zalícené, dlažba černidlem z kostí napražených (spodium) zasypaná, tak že se musí brodit a začerniti,

14 – Jižní strana klášterní baziliky, foto, 1857. Přebeklášteří, klášter Porta coeli

*kdo chce přes ty násy spodiové přebročiti do onoho sloupení překrásného.*⁶⁰

Z pera Jana Evangelisty Bílého, stejně tak kněze Jana Svobody a Řehoře Volného pocházejí první popisy portálu.⁶¹ Oba knězi zmiňují klenbu velebnou, mohutně v slohu čistě gotickém rozepnutou, pokrytou bohatými arabeskami, pod kterou se nachází šest párů v kameni vytesaných soch apoštolů, mezi nimiž chybí sloupky, jež byly ve zlých časech pokáceny. U Volného zaujme zpráva, že levý lev po boku portálu už hodně dlouho chybí, ve stejné době ho však najdeme na výše zmíněné kresbě Mořice Trappa. Po těchto ještě velmi laických zprávách přicházejí už na řadu práce odborné, okolo poloviny 19. století o Porta coeli psali konzervátoři vídeňské Centrální komise pro zkoumání a zachování uměleckých památek Mořic Trapp, Bedřich hrabě Silva-Taroucca a Jan Erazim Vocel,⁶² jejich popisy portálu jsou však pro naše bádání příliš strohé. Budiž jim však přičteno ke cti, že se snažili silou svého úřadu přesvědčit tehdejšího majitele kláštera, aby v jeho nejstarší části ukončil průmyslovou výrobu.

Jestliže jsou písemné prameny z období pro naše zkoumání rozhodujícího, tedy před velkým restaurováním, skoupé, v případě ikonografického materiálu na tom nejsme o nic lépe. Především se nám řada vyobrazení nedochovala. Z různých zdrojů víme, že 24. července 1846 nakreslil západní portál člen brněnské muzejní společnosti Adolf rytíř Wolfskron,⁶³ v roce 1853 měl „*překrásný portál a křížovou chodbu vykresliti umělec Svoboda z Brna*“.⁶⁴ Někdy v letech 1854 až 1857 pořídil nákresy zemský konzervátor Bedřich hrabě Silva-Taroucca,⁶⁵ hned poté portál a další části dokonce vyfotografoval průvodce redaktora *Mitteilungen der k. k. Central-Commis-*

sion Karla Weisse, Anton Widter.⁶⁶ Většina těchto materiálů je však dnes ztracena či jsou uloženy neznámo kde ve vídeňských, pražských či brněnských archivech. V letošním roce se však podařilo objevit ve fotoarchivu Ústavu dějin umění AV ČR, v části, jež kdysi nashromáždil Zdeněk Wirth, čtyři fotografie, které sem byly převedeny z agendy vídeňské Centrální komise. Na fotografiích není uveden autor, na jedné z nich je však tužkou napsané vrocení 1857.⁶⁷ Fotografie zachycují celkový pohled na klášterní baziliku od jihozápadu, západní portál, detailně severní ostění portálu, čtvrtý snímek je důležitý z hlediska ambitu, neboť na něm můžeme spatřit tři okenní pole na severním konci jeho východní strany, a to při pohledu z rajského dvora. [obr. 14–17]

O nejstarších dochovaných kresbách, a to Klusákově uložené dnes v Moravské zemské knihovně a Trappově z roku 1856, jsem se již zmiňoval. Ve stejném roce jako Mořic Trapp navštívil Přebeklášteří i inženýr c. k. ministerstva obchodu Ferdinand Kirschner, který zde na příkaz vídeňské Centrální komise vyhotovil nákresy, jež byly otištěny ve *Vocelově článku* z roku 1859. Tento materiál je však použitelný pouze s řadou výhrad. Celkový půdorys areálu a řezy kostelem a ambitem jsou poznamenány snahou o vyjádření ideální středověké podoby, neodpovídají tedy tehdejšímu skutečnému stavu,⁶⁸ což platí i v případě zobrazení západního portálu. Chybí na něm řada detailů, především apoštolům chybí nebo přebývají atributy a stojí na konzolách tvořených košem vysokých úzkých listů, o dracích či lvech ani památka. Na tympanonu chybí obrubeň z dračích těl, lvi po bocích jsou bez lava-ba a lidské polopostavy v drápech. Z vyobrazení tak vyplývá, že Kirschner opravdu nekreslil, co skutečně viděl, ale podle tehdejšího zvyku, platného i v odborných časopisech, vytvořil představu o ideální středověké výzdobě portálu. [obr. 18] To se ostatně týká všech zachycených částí kláštera, tedy i baziliky a ambitu, což je nejvýrazněji vidět na unifikované výzdobě hlavic v křížové chodbě, kde v této době vládl pravý opak, tedy velká rozmanitost. Nepodařilo se mi doposud zjistit, zda Jan Erazim Vocel v době psaní studie navštívil Porta coeli, ale podle charakteru jeho studie soudím, že zřejmě vycházel především z dodaných kreseb a vědomosti o pozdějších představách a úpravách získal z dalších písemných či ústních zdrojů.

5. Druhá polovina 19. století měla rozhodující vliv na konečnou podobu řady středověkých památek. Mohutně vzvednutá vlna historizujících úprav, jež měla starobylým stavbám vrátit jejich původní vzhled, vyšla z francouzského prostředí, kde se o ní nejvíce zasloužil architekt Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc, a zasáhla i naše země. Roku 1861 koupilo za 400 000 zl. klášter Porta coeli i s celým panstvím ženské cisterciácké společnosti z Mařídolu v Horní Lužici, a to s cílem obnovit v Přebeklášteří řeholní život. Touto událostí skončilo období nevhodného průmyslového využití celého areálu a nastala doba jeho rozsáhlé renovace, jež se protáhla na dlouhých čtyřicet let. Úpravy byly vedeny praktickou snahou co nejlé-

15 – Západní portál, foto, 1857. Předklášteří, klášter Porta coeli

pe připravit klášter na návrat řeholních sester, přesto i zde se projevila tendence zdůraznit středověký charakter stavby. Jestliže v předchozí době byly informace o klášteře i jeho vyobrazení útržkovité a nedostačující, situace v období šedesátých až osmdesátých let předminulého století byla ještě daleko horší. Z doby největší restaurátorské aktivity na klášterním areálu nemáme jedinou zmínku v tehdejší odborné literatuře, mlčí i agenda vídeňské Centrální komise, nedochovaly se žádné kresby ani plány, nic co by zřetelně dokládalo, k jakým opravám či doplněním na stavbě nebo výzdobě kláštera došlo.⁶⁹ Pouze známe jméno mistra, který práce vykonal, a také obnos peněz, jež klášter i farnost za odvedenou činnost vyplatily. V moravsko-slezské biografii z roku 1866 Mořic Trapp u jména Josef Břenek napsal, že v nejnovější době dokončil tento brněnský sochař renovaci historické křížové chodby v bývalém klášterním kostele Porta coeli v Předkláš-

teří u Tišnova.⁷⁰ Turistický průvodce z roku 1885 informuje návštěvníky Tišnovska o křížové chodbě, která byla opravena od stavitele Svobody a sochaře Břenka.⁷¹ O renovaci portálu Josefem Břenkem se poprvé zmiňuje až v roce 1913 Stanislav Sochor, který ji však nesprávně klade do první poloviny 19. století.⁷² Tuto informaci, včetně správné datace, potvrdil předklášterský starosta a regionální historik Rudolf Klátíl⁷³ a taktéž tišnovský gymnaziální profesor a posléze správce obrazárny Moravského zemského muzea Karel Krejčí.⁷⁴

Opravu křížové chodby prováděl Josef Břenek, a to na požádání mařídolského probošta Konrada Preisse, v letech 1862 až 1864. Vyplyvá to z dopisu, jež 26. května 1862 napsal Břenek proboštovi⁷⁵ a v němž mu děkuje za přidělení zakázky a ujišťuje ho, jak mu na opravě ambitu záleží. Vedle těchto zdvořilostních frází je v listu velmi důležitá informace. Cituji doslova: „Vaše Milost vyjádřila svou tichou pochybnost,

16 – Severní strana ostění západního portálu, foto, 1857. Předklášteří, klášter Porta coeli.

zda je přípustné sloupy z 18. století opatřit hlavicemi. Ovšem já jsem toho mínění, že se to má udělat. V křížové chodbě se nachází též hlavice z 16. a 17. století, proč pak také ne ty z 18. století, to právě oku nevádí, ale vytváří to kontrast mezi tolika sloupy. Tím nebude starožitnost zničena, a každý pozorovatel by to pochválil, neboť jenom mezi mnoha sloupy mohou vyniknout duchovní díla století.“ Josef Břenek v tomto jediném dochovaném pramenu prozrazuje daleko více, než jsme si mohli přát. Nejen, že píše o existenci starších sloupků a hlavic, ale navíc rozpoznal, že jejich výzdoba není jednotná, a tedy pocházejí z odlišných období. Uvedené časové zařazení sice musíme brát s určitou rezervou, neboť nevíme, nakolik byl zběhlý ve studiu uměleckých památek, nemůžeme ho však na druhou stranu ani vyloučit, k renovacím docházelo v klášteře podle písemných pramenů ve všech třech zmíněných staletích. Je tedy možné, že cihlové vyzdění okenní strany ambitu pochází z dřívější doby, než ze šedesátých let 18. století.

Ke zmíněnému listu je zároveň přiložen odhad, kolik budou zadané práce stát. V něm se uvádí, že v ambitu je celkem 297 hlavic, z nichž 40 musí být vyrobeno nově, zbylých 257 bude pouze doplněno. Dále na všech sloupcích bude nově domodelován horní prstenec a 44 konzol na vnitřních stěnách ambitu bude též pouze doplněno, a to vše ze štku a vápenné hmoty. Celkový rozpočet zněl na 1484 zlatých.⁷⁶ Na druhé straně odhadu je rozepsán harmonogram splátek,

celkem bylo sochařskému mistru v letech 1862 až 1864 vyplaceno 1451 zl. 40 kr. Josef Břenek vytvářel pouze ornamentální výzdobu křížové chodby, práce zednické vyhotovily podle stavebních účtů zednické skupiny pod vedením mistrů Klátily a Doubka⁷⁷. Brněnský sochař se do ambitu vrátil ještě jednou, a to v roce 1872, kdy se k datu 8. srpna dochoval účet, podle něhož bylo v křížové chodbě temperovou barvou natřeno 326 sloupků, tak aby barvou napodobovaly vzhled kamene.⁷⁸ Nutno podotknout, že kromě renovčních prací v ambitu Josef Břenek pracoval ještě na řadě dalších sochařských, štukatérských a natěračských zakázek pro klášter, což v konečném důsledku vedlo k tomu, že od roku 1875, či spíše 1876 trvale bydlel v budově bývalého proboštvství, ve kterém nakonec 27. dubna 1878 zemřel.⁷⁹ Jeho náhrobek se dodnes zachoval na zdejším hřbitově.

Výše uvedené archivní informace potvrdil povrchový průzkum, který v roce 1952 provedla Milena Sedláčková-Kladivová⁸⁰ a o třináct let později skupina Dobroslava Líbala.⁸¹ Oba badatelé dospěli přibližně ke stejnému výsledku. Líbal píše, že boční hlavice v oknech jsou převahou originální, ze středních pak jen některé, většinou jsou nově doplněné. Závěry Mileny Sedláčkové jsou podrobnější. Navrtáním a poklepem konzol a hlavic sloupků, kterých je dohromady asi 350 kusů, se podařilo zjistit, že přibližně 60% je ze žluté hmoty nebo bílé sádry, 40% je pak původních kamenných. Platí však, že k těm zachovalejším patří hlavice sloupků na bocích oken, které byly v lépe chráněné poloze, než hlavice uprostřed oken nebo hlavice na trojici či pětiici sloupků mezi okny. O těch druhých si autorka myslí, že mezi nimi není původní ani jeden kus. Nejvíce původních hlavic se nalézá na straně ke kostelu, speciálně na východním konci, hned poté v zachovalosti následuje jižní konec východní strany. V jižním křídle ambitu je tedy nových hlavic asi 30%, ve východním 50%, v severním a západním asi 80%. Dvojitě konzoly na vnitřní straně ambitu jsou v daleko lepším stavu, většina jich je původních, nejvíce utrpěly jejich spodní růžkovité části, které byly částečně ohlazeny. V případě výzdoby horních konzol opět platí, že nejzachovalejší jsou v jižním a východním křídle, na zbylých je vidět výraznější sádrové či štukové doplnění.

Následující rozčlenění kamenické výzdoby okenní strany křížové chodby, a to jak zevnitř, tak z venkovní strany, je výsledkem podrobného průzkumu pohledem a poklepem, o jeho relativitě však není pochyb, přesné a konečné určení umožní jedině restaurátorské odstranění bohatých vrstev nátěrů a stavebněhistorické zhodnocení dochovaného zdiva.

Původní středověké hlavice jsou kamenné, nacházejí se především po bocích oken, na vrcholech středových sloupků jen velmi výjimečně. Jejich výzdobu lze rozdělit do dvou skupin, jde buď o kalichy pokryté jazykovitými listy s bobulemi na konci (ty jsou ve většině případů dnes ze štku a druhotně přidělané), nebo taktéž o kalichy, ale pokryté v jedné či dvou řadách laločnatými listy ve vířivém pohybu, popř. o kombinaci obojího. Patří sem ale i naprosto unikátní hla-

17 – Severní konec
východní strany ambitu,
foto, 1857. Předklášteří,
klášter Porta coeli

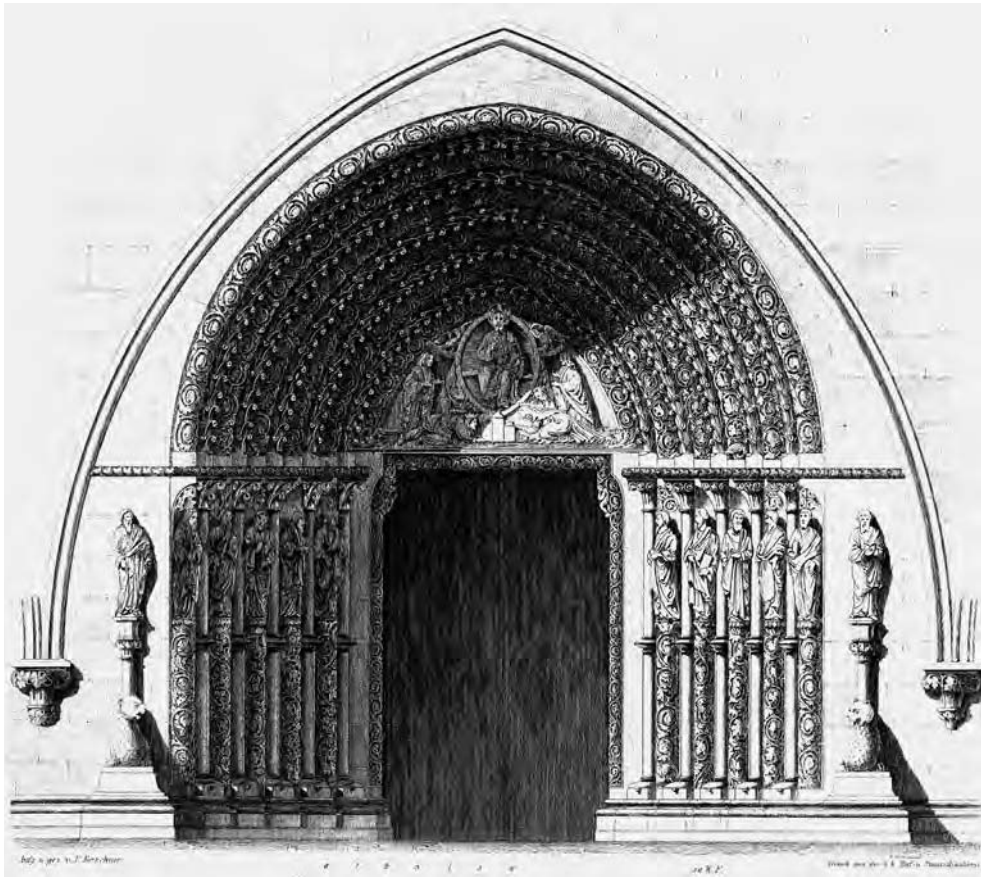
vice se lvem o jedné hlavě, avšak dvou tělech, nebo s drakem bojujícím se lvem, oba míněné typy najdeme na východním konci jižního křídla ambitu. Pro raně gotické hlavice taktéž platí, že se jejich výzdoba nikdy neopakuje.

Novodobé hlavice lze od originálních odlišit pomocí dvou viditelných znamení. Za prvé mají cihelné jádro pokryté maltou, za druhé jejich výzdoba je naprosto odlišná, a to ve dvojnásobném směru. První směr zastupují kalichovité hlavice s velice jemnou výzdobou, v nízkém plošném reliéfu, skládající se buď z vysokých vertikálně postavených listů, silně stylizovaných, spíše ale fantastických tvarů, občas doprovázených úzkými páskami či perlencem, nebo z motivů, jež záměrně napodobují středověké jazykovité či laločnaté listy. V těchto případech opět platí, že se jediný typ neopakuje. Tento směr ve výzdobě lze s největší pravděpodobností spojit s opravou či opravami v barokní době, pro jeho určitou snahu připodobnit se raně gotickému tvarosloví původních hlavic ho můžeme nazvat barokní gotikou v Porta coeli. Vcelku jasným důkazem je zachycení tří hlavic tohoto druhu na výše zmíněné fotografii rajského dvora z roku 1857. [obr. 17]

Druhý směr zastupují hlavice s velmi bohatou a propracovanou výzdobou, jež se do zdejšího prostředí výrazově nehodí, navíc platí, že každý vzorový typ se vždy v křížové chodbě několikrát opakuje. Jedná se především o košovitě tvaru pokryté bohatým propletením stylizovaných listů, mezi nimiž se nejčastěji objevuje akant, palmeta či zvláštní trojlaločný list s routami. Některé tyto rostlinné pletence

jsou obohaceny o zoomorfní motivy, které se zde objevují ve čtyřech typech. Na prvním bojuje drak s rozevřenými křídly s opicí, na druhém jsou dva okřídlení draci k sobě otočeni zády, na třetím typu se objevují dvě dvojice dráčků s propletenými krky, jež vytvářejí horní nároží koše hlavice, na čtvrtém pak drak bojující se lvem. Poslední dvě zmíněné hlavice vycházejí ze skutečných vzorů, v prvním případě najdeme předobraz na jižní straně ostění západního portálu, ve druhém v jižním rameni ambitu. Celkově lze tento druh výzdoby připisat restaurátorskému zásahu Josefa Břenka v šedesátých letech 19. století. Uvedená situace v okenním prostoru platí i pro kalichovité hlavice na trojicích meziokenních sloupcích, které nesou klenbu ambitu. I zde se opakuje několik základních typů, u jednodušších případů můžeme předpokládat vytvoření podle dochovaných zbytků, složitější struktury se sem opět výrazově nehodí a jejich podoba bude opět výsledkem pohledu sochaře předminulého století do dobového vzorníku.

O dvojitých konzolách na vnější straně ambitu Břenek píše, že je stačí pouze doplnit, byly tedy v jeho době v relativně dobrém stavu. Přesto i na nich je dnes nanášena vrstva vápenného štuky, a to především v západním a severním křídle křížové chodby, o čemž se můžeme velmi dobře přesvědčit vlastním zrakem, neboť novověké doplňky se v současnosti od kamenného jádra odlupují. [obr. 19, 20] Je otázkou, jak jsou tato doplnění stará, zda pocházejí z barokního období, nebo je vytvořil mistr Břenek. Jednoduchost provedení listo-

18 – Ferdinand Kirschner,
Západní portál Porta
coeli, kresba 1856

vé a geometrické výzdoby a fakt, že dvě ze štukem obalených konzol západního křídla jsou vyobrazeny ve Vocelově článku z roku 1859, nás vede k přesvědčení, že i zde se jedná z větší části o práci barokních štukatérů a Josef Břenek v šedesátých letech 19. století pouze prováděl retuše, aby pak vše v roce 1872 přetřel temperovou barvou.

Velký otazník původnosti se vznáší i nad všemi portály v křížové chodbě. Moderní badatelé buď o portálech v ambitu mlčí, nebo se jich dotýkají jen letmo.⁸² Rozmístění jak funkčních, tak zazděných vstupů dává smysl, problematická je však jejich podoba a stáří. Každý má jiný tvar a rozměry, spojuje je použití stejného materiálu a poměrně slušný stav dochování. Jejich odlišnost vysvětlíme původem z různých časových období, na jejich současném stavu se zřejmě opět podepsaly novodobé historizující úpravy. Ostění průchodů do kaple, do Bělidla a do kapitulní síně jsou s největší pravděpodobností z 19. století, a to z jeho úplného závěru, ostatní portálky v obvodových zdech křížové chodby budou více či méně původní. Složitější situace panuje u portálů doprovázených zdobenými hlavicemi. Ve vstupu z ambitu do rajskeho dvora, v místě, kde se kdysi nacházelo studniční stavení, se po obou stranách nacházejí zrcadlově totožné hlavice, jež lze podle dochované výzdoby zařadit do barokního období. To, že zde byla porušena snaha po originalitě, lze vysvětlit dobovou představou osově souměrnosti výzdoby. Stejnou situaci zřejmě vytvořila barok-

ní doba i v případě portálků vedoucích z ambitu do klášterní baziliky, i zde je vidět snaha po stranovém zrcadlení, zde však byla zčásti narušena v Břenkově době, kdy byly na hlavicích vymodelovány motivy, s nimiž se setkáme i v oknech křížové chodby, např. boj okřídleného draka s opicí nebo boj draka se lvem. Z výše uvedeného zároveň vyplývá, že studniční stavení zaniklo zřejmě již za husitského vpádu a nebylo nikdy následně obnoveno, k jeho destrukci tedy rozhodně nedošlo až v době průmyslového využití areálu.

Zatímco oprava křížové chodby probíhala v režii kláštera v Mářídolu, restaurování portálu si objednala předklášterská farnost, které bývalá klášterní bazilika, i přes velkou snahu probošta Konrad Preisse ji získat pro budoucí řádové společenství, zůstala ve správě. V roce 1876 do farní kroniky zapsal zdejší farář Jan Bouchal: „*Letos se dokončila oprava starožitného portálu, nákladem 256 zl.*“⁸³ Ze záznamů dále vyplývá, že obnovu započal už v předchozím roce brněnský sochař Josef Břenek a že byla zaplácena z dobrovolných příspěvků farníků. Žádné další údaje, týkající se tehdejšího stavu portálové výzdoby nebo rozsahu prováděných prací, v kronice nenajdeme. Zatímco dodnes řada badatelů uvažuje o Břenkově autorství nepůvodních částí apoštolských figur, naposledy Jan Bradna, který v případě hlav hledá vzory jak u pozdně gotických soch, tak u dobových ateliérových sádrových modelů děl významných sochařů,⁸⁴ přikláním se spíše k názoru, že jsou výsledkem

pozdně barokní či dokonce starší renovace portálu. Kromě složitosti nanesených vrstev na doplňcích soch⁸⁵ mě k tomu vede i několik dalších indicií, např. podrobné prozkoumání kresby Mořice Trappa z roku 1856 nebo zpráva Karla Krejčího, který měl možnost ještě vidět nákres od Adolfa rytíře Wolfskrona z roku 1846, na němž byly patrné detaily odpovídající stavu po Břenkově restaurování.⁸⁶ Důkazem, jež vrhá na celý problém jasné světlo, jsou dvě fotografie z fondu vídeňské Centrální komise z roku 1857, o jejichž nálezu se zmiňují výše. Portál se ve stavu, jak ho známe dnes, nacházel, až na několik drobností, již před příchodem Josefa Břenka do Předklášteří.

V polovině 19. století chyběly na západním portále všechny sloupky, kromě jediného, vyrůstajícího ze hřbetu jižního lva, a byly výrazně poškozeny některé středové prstence a patky sloupků. [obr. 15] Břenek tedy do portálové architektury vložil sloupky z keramického materiálu, při čemž domodeloval jejich patky a vyměnil všechny originální prstence za nové. Původní prstence měly o něco menší průměr a byly silnější. Kamenické opracování oblounů v jejich okolí zůstalo nezměněno. Na postavách apoštolů zůstaly všechny předchozí hlavičky, Břenek je pouze očistil od novějších nátěrů, čímž zdůraznil tvarování vlasů a rysů tváře, což můžeme pozorovat nejlépe na druhém apoštolovi zleva. Na základě této skutečnosti můžeme s velkou pravděpodobností uvažovat o renesančním původu většiny apoštolských hlav. U poloviny figur domodeloval přední části chodidel, a to spolu s podnožemi, na nichž apoštolové stojí. V tympanonu nejsou vidět žádné odlišnosti, pouze při spodním okraji pod rukou královny Konstancie je vidět železná svora, jež stahovala puklinu dodnes přetínající reliéf. Na fotografii jsou přítomni pravý i levý lev, oba s poškozenou obličejovou částí. Zajímavý detail lze nalézt v dolní části levé obrubně dveří, kde je vložen očividně odlišný kámen s tesaným ornamentem, který stojí svým provedením ve výrazném protikladu ke zbytku výzdoby.

Vytvarování rostlinného úponku s vinnými listy je zjednodušené, silně stylizované, reliéf plochý, bez náznaku jakéhokoliv podebrání. [obr. 16] Velmi tak připomíná provedení hlavic na okenní straně ambitu, jež jsem zařadil do doby barokních úprav. Dnes má zmíněný úsek obrubně reliéf o něco lépe provedený, stále ale bez výrazné hloubky. Břenek tedy celkově portál očistil, štukem doplnil chybějící části, na některých místech zřejmě zapracoval i kamenickým dlátem, na závěr výslednou práci pokryl sjednocujícím nátěrem.

K údajům, že v osmdesátých letech 19. století měl restaurovat západní portál v Předklášteří i Břenkův syn Antonín,⁸⁷ který tehdy působil na vídeňské akademii výtvarných umění, se mi doposud nepodařilo najít žádný písemný doklad.

V odborné i vlastivědné literatuře byly dlouho, v podstatě až do čtyřicátých let 20. století, neustále používány Kirschnerovy půdorysy i kresby, publikované v základním Vocelově článku k dějinám i umělecké podobě Porta coeli. Na konci 19. století byly prostory kláštera poprvé řádně fotograficky zdokumentovány.⁸⁸ Díky těmto fotografiím víme,

jak tehdy vypadalo západní křídlo konventu, které dnes slouží jako sakrální prostor pro řádové sestry. Tato kaple, postavená v letech 1900–1901, v sobě ukrývá zbytky starší stavby, podle literatury a pramenů z doby její výstavby se mělo jednat o sýpku, k tomuto účelu se ale začala využívat zřejmě po až zrušení kláštera v roce 1782. Její půdorys nám zachycují výjimečně dochované plány z roku 1876.⁸⁹ Nedávno odhalené raně gotické okénko na západní straně dokládá, že minimálně v přízemních partiích mají její zdi ještě středověký původ. Nejpozději v baroku bylo toto křídlo kláštera zvýšeno a obaleno novou fasádou, zmíněné fotografie z doby těsně před přestavbou ukazují stejně velká okna s analogickou výzdobou šambrán, jako můžeme dodnes spatřit na fasádách přilehlého Bělidla.

Plány od stavitele Františka Pawlů z března 1900 ukazují budoucí podobu kaple,⁹¹ která je příkladem čistého historizmu v prostoru Porta coeli. Zdivo budovy bylo ještě navýšeno, zvenčí bylo obklopeno mohutnými opěrnými pilíři, celý plášť kaple byl obalen novogotickým dekorem. Vnitřek stavby byl ponechán volný a zaklenut osmi poli křížové klenby, vzniklý prostor je osvětlen vysokými štíhlými okny s lomeným záklenkem a velkou rosetou v jižním průčelí. V severní třetině neorientované kaple, tedy pod jejím presbytářem, se nachází kotelna, ze které je vytápěn už přes sto let celý klášter. Historizujícímu charakteru kaple byla přizpůsobena i podoba hodinové věžičky v průčelí baziliky, která byla zvýšena o osm metrů a její barokní cibulová baň byla vystřídána výraznou novorománskou špicí. [obr. 21]

6. Přestavba hodinové věže odstartovala práce na restaurování celé baziliky, neboť její celkový stav v té době nebyl příliš dobrý. První přímou zprávu o poškození vnitřku kostela máme z roku 1891, kdy Předklášteří navštívil František Augustin Slavík. Jeho článek obsahuje zmínky o zdech zevnitř popraskaných a rozpukáných, o opadávající omítce ze stěn a sloupů a o tom, že „některé pěkné hlavice sloupové, jmenovitě po stranách vítězného oblouku, jsou otlučeny“.⁹¹ Klášter vedle hodinové věže zvýšil na svoje náklady sanktusník nad křížením, taktéž zaplatil opravu celého vnějšího pláště kostela a obnovil spojení mezi ním a konventem,⁹² tento postup souvisel s obnovením řádového života v Porta coeli, k němuž došlo 23. května 1901, a to v okamžiku příchodu nového společenství sester z mateřského kláštera v Mářídolu.⁹³ Vnitřek chrámu nechal opravit tehdejší předklášterský farář Leopold Kolísek. V roce 1904 vypsál sbírku mezi farníky, takto získal 7000 korun, stejnou částkou přispěla zemská vláda. Restaurování probíhalo od roku 1905 s různými přestávkami až do roku 1913. Celý kostel byl vymalován ve stylu klasicizující secese, byly renovovány oltářní architektury i obrazy, opraveny varhany, znovu zasklena okna, v útech je uvedena ještě řada částek za práce tesařské, zednické, kamenické a kovářské.⁹⁴

Oprava kostela se však všude nesetkala s kladným ohlasem. Sdělení z roku 1907 nás informuje o tom, že restaurace klášterního chrámu neskončila u nutné očisty od used-

lé špíny a prachu, oprava pokračovala dál a vedla k částečné zkázce téměř všech vnitřních partií. Interiér baziliky byl nově vymalován, přičemž byly natřeny i všechny části vytesané z kamene, tedy hlavice a konzoly atd., což se ospravedlnilo tím, že to bylo nutné, neboť byly chatrné.⁹⁵ Podobný názor se ve stejném roce objevuje i v další zprávě o restaurování v Předklášteří u Tišnova, kde se dočteme rozhořčený dovětek „způsob opravy primitivní a cenu památek přímo ničící“.⁹⁶

K opravám, jež měl v letech 1905 až 1907 v Porta coeli provádět tišnovský kameník Antonín Novotný, zřejmě došlo, ale rozhodně se netýkaly západního portálu,⁹⁷ ale jen vnitřního prostoru baziliky. Restaurování farního kostela probíhalo tentokrát pod dohledem vídeňské Centrální komise, jejím zástupcem ohledně Porta coeli byl Max Dvořák. P. Leopold Kolísek si ve farní kronice zapsal jeho návštěvu ke 20. července 1907.⁹⁸ Tehdy se asi jednalo i o opravě portálu, jak to vyplývá z agendy samotné Centrální komise. Spis č. 3664 ze dne 25. prosince 1907 se týká požadavku na výměnu stávajících sádrových sloupků za kamenné, dále je v něm připomenuto, že „za poslední restaurace byly mnohé architektonické části i části soch doplněny sádrou“. Na základě posudku Maxe Dvořáka Centrální komise 31. ledna 1908 odmítla výměnu sloupků jako polovičatost, považovala za daleko účelnější počkat, až budou peníze na opravu celého portálu.⁹⁹ Leopold Kolísek se o opravě portálu nikterak nezmiňuje,¹⁰⁰ taktéž Rudolf Klátil, který se restaurování farního kostela jako tesařský mistr přímo zúčastnil, ji ve své základní práci k dějinám Porta coeli neuvádí.

V letech 1940 až 1942 proběhla již několikrát uvedená oprava venkovních fasád baziliky, kterou téměř můžeme označit za puristickou. Tehdy bylo analyticky odhaleno zdivo okolo oken kněžiště, na opěrných pilířích i na nárožích stavby. Z důvodu zviditelnění středověkých částí památky byla ubourána část zdiva prvního patra sakristie. Očištěny od pozdějších omítek byly i obě polygonální kaple po bocích kněžiště, byla odhalena jejich původní nároží, vyskládaná z velkých opracovaných kamenných kvádrů, dále jemně zdobené korunní římsy a taktéž byla obnovena kamenná ostění okenní otvorů s půlkulatými záklenky. Tato očista, vedená Emilem Dufkem pod dohledem brněnského památkového úřadu, jmenovitě tehdejšího přednosty Stanislava Sochora, byla jen první fází rozsáhlé akce, jež se měla postupně dotknout všech středověkých částí kláštera, a to zvenčí i zevnitř, dalšímu pokračování však zabránila válka.

Před celým západním průčelím bylo postaveno lešení, fasáda byla zbavena omítek, došlo ke snesení barokní hodinové věže s novogotickým završením. Zároveň byla před portálem vytrhána dlažba a odkopán terén z důvodu odvlhčení zdiva i základů budovy. Našly se tehdy úlomky listové výzdoby a další architektonické detaily, pravděpodobně pocházející z portálu, dnes jsou však ztracené. Očista se nedotkla samotného portálu a Olivetské hory. Emil Dufek též navrhoval dostavbu západní předsíně, vytvořil dokonce i projekt na její podobu a finanční rozpočet na tuto akci. Těž se dochoval

Dufkův plán na nové točité schodiště na emporu v jižním křídle přičné lodi.¹⁰¹

K odborné dokumentaci klášterního komplexu, především západního portálu, docházelo průběžně po celé 20. století, a to hlavně v souvislosti s různými rekonstrukčními a restaurátorskými zásahy. V roce 1941 provedl fotodokumentaci Fotoměřický ústav z Prahy,¹⁰² zřejmě v návaznosti na probíhající restaurační práce. V roce 1944 odlil brněnský sochař Antonín Zeithammer několik detailů portálu do sádry, dlouho byly tyto formy uloženy v prostorách klášterního velkostatku, po zrušení kláštera v roce 1950 byly odvezeny do sklepa Moravského zemského muzea, dnes je místo jejich uložení neznámé nebo se nedochovaly. K preciznímu zaměření kláštera došlo až v letech 1962–1963,¹⁰³ na jeho základě byly v roce 1964 vyhotoveny velmi podrobné plány, jež se staly součástí stavebně historického průzkumu.¹⁰⁴

Únorový převrat 1948 přinesl negativní změnu do chodu i podoby kláštera. Nový režim zastavil činnost kláštera a veškerý jeho majetek vyvlastnil. Řádové sestry však nemusely opustit klášter, nebyly ani internovány, mohly nadále bydlet ve vymezených prostorách bývalého konventu, a jako civilní osoby byly zaměstnány v živočišné výrobě, kterou zde po převzetí klášterního hospodářství provozoval státní statek. Jestliže řádové sestry dopadly ještě relativně dobře, o klášterních budovách se to říci nedalo. Střídání úřadů a organizací, které v konventních budovách běželo jak na kolovrátku, a s tím spojené naprosto nevyhovující a bezohledné využívání prostor, vedlo k postupné devastaci celého areálu. Přístup státního statku k hospodářskému komplexu, jež v hodnotě a stavu zachování patří k unikátům v českých zemích, odpovídal době, která se na památkovou hodnotu takovýchto objektů většinou příliš neohlížela. Jen pro úplnost připomenou, že bazilika zůstávala i nadále farním kostelem, její stav se zhoršoval jen vlivem povětrnosti, která nejvíce hlodala na západním portále.

V roce 1973 bylo zjištěno, že majitelem kláštera je Náboženská matice, která ho následně předala Krajskému středisku památkové péče a ochrany přírody v Brně. Prvním krokem, který tato instituce učinila, bylo rozhodnutí konzervovat západní portál na bazilice.¹⁰⁵ Z 24. srpna 1973 pochází zpráva akademického sochaře Petra Bortlíka o tehdejšímu stavu portálu, zároveň je v ní navržen způsob jeho opravy. Přibližně ve stejné době probíhal průzkum i v křížové chodbě, což nám dokládají jednotlivé zprávy z 6. června, 21. září a 5. října 1973. Práce na samotném západním portále se rozbíhaly velmi pomalu, teprve 25. června 1974 bylo rozhodnuto, že restaurování bude provádět celý tým odborníků, a to pod dohledem odborné komise (zástupci SÚPPOP Praha, Josef Krása, Jaromír Homolka, Jiří Mašín a další). V letech 1974–1975 se uskutečnila první etapa restaurování, šlo o technologický průzkum, jehož výstupem byla *Zpráva Památkového ústavu pro restaurátorskou komisi*, která se jako první pokusila shrnout dosavadní poznatky o novodobých zásazích do portá-

lu. 28. listopadu 1975 bylo rozhodnuto o týmu restaurátorů, jež se měl skládat z malířky Věry Frömlové, která se nakonec akce nezúčastnila, a sochařů Františka Pašky a Jožky Antka. Na počátku roku 1976 konečně započala konzervace portálu, tzv. druhá etapa, během níž restaurátoři odstranili sloupky a puklice z 19. století a provedli sochařský průzkum dochovaných zbytků. Ve stejné době Petr Bortlík restauroval Olivetskou zahradu, na níž zjistil, že sochy pocházejí skutečně z renesanční éry, v 19. století byly však přetřeny silným nátěrem, postavy andělů po boku určil s velkou pravděpodobností jako Břenkovy práce. Na základě výše uvedených skutečností však i v případě této sochařské výzdoby průčelí baziliky můžeme předpokládat výrazné zásahy v barokním období.

Podle zprávy z prosince 1976 restaurátoři osadili do portálu na ukázkou jeden sloupek z bulharského mušlového vápence, dále bylo rozhodnuto o odstranění tvrdě nepropustné barevné fixáže z povrchu portálu, místo které mají být provedeny pouze lokální retuše. V následujícím roce byl očištěn tympanon, byla sejmutá zmíněná barevná fixáž, provedeny retuše na lvech, odstraněny betonové plomby z kamenného soklu a místa zaplněna umělým kamenem. Dále byly nachystány nové modely sloupků a puklic. V roce 1978 bylo restaurování dokončeno, jeho výsledek se však nesetkal s kladným ohlasem. Již v březnu tohoto roku byl podán požadavek na korektury barevných pigmentů, jimiž byly retušovány tmely, v říjnu dokonce ONV Brno-venkov na základě stížností návštěvníků kláštera požadoval odborný posudek na dosavadní průběh restaurování. V listopadu 1980 se konečně konala závěrečná kolaudace celé akce, bylo provedeno vytmelení a domodelování chybějících fragmentů a poslední retuše, na závěr byly osazeny nové sloupky a puklice.

V roce 1990 byl řeholním sestřám navrácen vlastní areál kláštera s přílehlými pozemky, celý majetek Porta coeli byl převeden do jejich vlastnictví až v roce 1995. V roce 1991 začala oprava střech a fasád konventu, a to především díky programu záchrany architektonického dědictví, jež pomalu pokračuje dodnes. Ve stejném roce byla klášterní knihovna, obsahující 5276 svazků z 16. až 19. století, prohlášena za kulturní památku. O dva roky později bylo nad celým komplexem vyhlášeno ochranné pásmo kulturní památky. V roce 1993 proběhla oprava některých částí farního kostela, hlavně oken a střechy. V letech 1999–2000 proběhla obnova kapitulní síně.¹⁰⁶ Byly restaurovány kamenické prvky a domodelován starý štuk na hlavicích pilířů, dále opraveny spáry a barevná retuš plomb na žebrech klenby. Taktéž byly konzervovány původní omítky v kápích klenby, na zdech byly novodobé omítky odstraněny a nahrazeny sanačními. Novodobá dlažba byla odklizena, podlaha byla snížena, proběhl zde archeologický výzkum, následně byly očištěny schody a položena nová dlažba.

V roce 2000 se rozběhla zatím poslední velká restaurátorská akce v prostoru Porta coeli. Týkala se západního portálu baziliky, účastnila se jí celá řada odborníků, kteří se

19, 20 – Konzoly v západním křídle ambitu. Předklášteří, klášter Porta coeli

soustředili především na velice podrobný průzkum současného stavu portálové architektury i její kamenické výzdoby. Portál byl očištěn od všech novodobých nátěrů, čímž vynikl rozdíl mezi původní barevností kamene a pozdějšími doplň-

21 – Západní průčelí klášterní baziliky, foto po 1900. Předklášteří, klášter Porta coeli

ky. Získané poznatky a jejich srovnání s analogickými případy u nás i v zahraničí zazněly na mezinárodním odborném symposiu „Porta coeli restaurata 2000–2002“, o němž se zmiňuji v úvodu této stati.

Facit Nejen západní portál, ale celá středověká část Porta coeli prošla ve své minulosti řadou nejrůznějších zásahů, výše uvedený text je jen základním přehledem úprav, jež se v jejich zdech v minulosti odehrály. Obecně si je třeba uvědomit, že historizující tendence se projevily nejen v pozdním středověku či vrcholném baroku, kdy o nich máme nejvíce zpráv, ale působily ve skrytu snad ve všech historických epochách. Stejně tak, a to daleko silněji, fungovaly snahy přizpůsobit starší památky dobovým estetickým požadavkům, tedy je jakoby modernizovat. Podléhání módním trendům a přizpůsobování novým požadavkům doby bylo objednavatelům architektonických výtvorů, sochařských děl i obrazů daleko více vlastní, než návraty do minulosti a touha po starobylém vzhledu věcí, jež je obklopovaly. A nad všemi těmito snahami udělal tečku památkový přístup ve druhé polovině 19. století, kdy bylo módou, a to především v případě středověkých staveb, vrátit jim co nejvíce původní podobu, a to často nejen za cenu zničení novověkých dostaveb, ale i originálních částí. Nejednou tak vznikly ideální stavby, jejichž novodobý historizující háv zakryl složitý stavební vývoj, jímž prošly už v období středověku, o stavebních omylech či chybách, jichž se tehdy dopustili kameničtí mistři a tovaryši, ani nemluvě. Ve 20. století se přístup k památkám proměnil, byl daleko citlivější, přesto i tehdy řada restaurátorských i konzervačních

zásahů odstranila pro další zkoumání důležité stopy, často bez náležité dokumentace.

Vrátím-li se k Porta coeli, je i v tomto případě velice těžké činit jakékoli konečné závěry, ale z předložených informací vyplývá, že na hmotě portálu, především pak na jeho sochařské výzdobě, zapracovala dláta celé řady kameníků v různých historických dobách. Přesto se domnívám, že kamenná hmota portálu je z velké části původní, tedy pochází s největší pravděpodobností z přelomu třicátých a čtyřicátých let 13. století. Kamenická i sochařská výzdoba svým charakterem, i po řadě novodobých zásahů, odpovídá tehdejšímu uměleckému tvarosloví. Hledání vztahů k různým uměleckým okruhům ve střední i západní Evropě je velmi obtížné. Ač starší badatelé plastickou výzdobu nejčastěji spojovali se saským prostředím, kameníci mohli přijít prakticky odkudkoliv. Před polovinou 13. století vzniklo ve střední Evropě velice málo srovnatelných děl, ještě méně se nám jich dochovalo (Bamberg, Freiberg, Praha, Třebnice, Vídeň, Ják, atd.). Ve zmíněné době zde nefungovaly žádné velké stavební či kamenické hutě, našim prostředím procházely pouze malé skupiny kameníků, často šlo zřejmě jen o jednotlivce. K setkávání těchto kamenických a zednických mistrů docházelo na velkých stavebních počinech, na Moravě to byly vedle Porta coeli kláštery na Velehradě, v Třebíči či v Louce u Znojma. Každá z dnes známých památek je proto unikátní, nese svébytné prvky, jež ji odlišují od ostatních prací. Velmi těžko se tak nalézají analogie, vzájemné srovnání je takřka nemožné.

Od okamžiku svého vzniku byl portál vystaven nepříteli počasí, před kterou ho měla ochránit nikdy nezrealizovaná předsíň, a taktéž útokům obrazoborců a vandalů. Poškození povrchu i některých částí portálové architektury mělo za následek několikerou renovaci, během níž došlo nejen k výše zmíněnému opracování kamene, ale i k doplňování chybějících dílů pomocí malty a štuky, a to zřejmě ve větší míře, než jsme dnes schopni vysledovat. V tomto směru nám ale ledačos napoví stav, ve kterém se nacházejí další středověké části kláštera, především bazilika a přilehlá křížová chodba s kapitulní síní. Ambit byl v minulosti nejvíce poškozen, jeho zdi a klenby jsou sice původní, kamenická výzdoba je však z velké části nová. Okenní strana křížové chodby prošla důkladným restaurováním nejspíše po polovině 18. století, určitá část dekorace na sloupcích i konzolách byla vytvořena či domodelována v letech 1862–1864 brněnským sochařem Josefem Břenkem. Klenba a pilíře kapitulní síně, včetně veškeré výzdoby, jsou původní, tento prostor však bezvýtku přišel o kamenickou práci ve vstupním portálu a většině oken. Bývalý klášterní kostel patří k nejjachovější části komplexu, určitě ve hmotě zdí, zvenčí i zevnitř baziliky došlo ke změnám jen v detailech. V případě dekorace zdejších hlavic a konzol se zprávy rozcházejí, většinou se dočteme, že je původní, najdeme však i názor protichůdný. Víme sice, že interiéru kostela nikdy neuškodily povětrnostní vlivy, výzdoba se nachází dost vysoko na poničení lidskou rukou, vše je ale pokryto silnými vrstvami

barev, její skutečný stav tak zjistíme jedině až po budoucím důkladném očištění.

Nedávno důkladně konzervovaný západní portál, symbolizující vlastní název kláštera, už asi vydal maximální množství informací, mohlo by jich být zřejmě více, ale minulé restaurátorské zásahy řadu stop smazaly. V klášterním

ambitu od doby Josefa Břenka k žádné výraznější renovaci nedošlo, prameny mluví pouze o povrchových průzkumech, zdi, sloupky i jejich výzdoba tak ještě skrývají řadu netušených objevů, snad se je podaří v nejbližší době odhalit. Baziлика, která je nejméně prozkoumaná, si zřejmě svá tajemství podrží ještě dlouho.

Původ snímků – Photographic Credits: 1–4: archiv ÚDU AV ČR Praha; 5: repro: Daniela Houšková (ed.), *Řád cisterciáků v českých zemích ve středověku*, Praha 1994; 6: repro: Vladimír Hašek (ed.), *Ve službách archeologie III*, Brno 2001; 9: repro: Mořic Trapp, *Návštěva v Tišnově v Moravě, Památky archeologické a místopisné II*, 1857, s. 21–24; 10, 17: repro: Jan Erazim Vocel (Wocel), *Die Kirche des ehemaligen Cistercienser Nonnenklosters Porta coeli zu Tišnowic*, *Jahrbuch der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der kunst- und historischen Baudenkmale III*, 1859, s. 251–276; 11: Moravský zemský archiv Brno; 12: archiv SDU FF MU Brno; 8, 13–16, 18–20: archiv autora.

Poznámky

- ¹ Z opravdu velké řady lze připomenout několik základních studií: Jan Erazim Vocel, *Die Kirche des ehemaligen Cistercienser Nonnenklosters Porta coeli zu Tišnowic*, *Jahrbuch der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der kunst- und historischen Baudenkmale III*, 1859, s. 251–276. – August Prokop, *Die Markgrafschaft Mähren in kunstgeschichtlicher Beziehung*, Band I, II, Wien 1904, s. 167–172, 183–184, 187, 451–454. – Stanislav Sochor, *Portál kláštera tišnovského (Porta coeli)*, *Umělecké poklady Čech I.*, Praha 1913, s. 56–57. – Rudolf Klátil, *Paměti Předklášteří a tišnovského kláštera „Porta coeli“*, *Předklášteří 1925*. – Albert Kutal – Dobroslav Líbal – Antonín Matějček, *České umění gotické*, díl I. *Stavitelství a sochařství*, Praha 1949, s. 44–45. – Václav Mencl, *Vývoj středověkého portálu v českých zemích*, *Zprávy památkové péče XX*, 1960, s. 18–20. – Jiřina Joachimová, *Fundace královny Konstancie a pražské statky německých rytířů*, *Umění XVI*, 1968, s. 495–501. – Jiří Kuthan, *Fundace a počátek kláštera cisterciáček v Tišnově*, *Časopis matice moravské XCIII*, 1974, s. 361–370. – Jiří Kuthan – Ivan Neumann, *Ideový program tišnovského portálu a jeho kořeny*, *Umění XXVII*, 1979, s. 107–117. – Albert Kutal, *Gotické sochařství*, in: *Dějiny českého výtvarného umění I/1*, Praha 1984, s. 216–219. – Dobroslav Líbal, *Gotická architektura*, in: *Dějiny českého výtvarného umění I/1*, Praha 1984, s. 149–150. – Ludvík Belcredi, *Archeologický výzkum kape sv. Kateřiny a areálu kláštera Porta coeli v Předklášteří u Tišnova*, *Archaeologia historica XVIII*, 1993, s. 315–343. – Dušan Hladík, *Dějiny kláštera Porta coeli I. Dějiny kláštera od založení do skončení válek husitských*, Tišnov 1994. – Helena Soukupová, *Zur Datierung und Interpretation des Westportal des Zisterzienserinnenkloster Porta coeli in Tišnov (Tischnowitz)*, *Umění LII*, 2004, s. 298–309.
- ² Milena Sedláčková-Kladivová, *Ženské cisterciácké kláštery na Moravě v první polovině 13. století*, disertační práce FF MU, Brno 1949. – Emil Dufek, *Kostel Nanebevzetí Panny Marie „Porta coeli“ v Předklášteří*, strojepis uložený v Podhoráckém muzeu v Předklášteří, Brno 1950. – Marie Heroutová – Eva Holanová – Dobroslav Líbal, *Kláster Porta coeli v Předklášteří u Tišnova*, stavebně historický průzkum, textová část. Státní ústav pro rekonstrukci památkových měst a objektů v Praze, Praha 1965. – Alena Kalinová, *K stavebnímu vývoji kláštera Porta coeli v Předklášteří u Tišnova*, diplomová práce FF MU, Brno 1980. – Aleš Flídr, *Porta coeli*, diplomová práce FF MU, Brno 2004.
- ³ Výsledky těchto průzkumů byly prezentovány ve *Zpravodaji STOP* 4, č. 4, 2002, a na konferenci *Porta coeli restaurata 2000–2002*, která se konala v Brně ve dnech 7. až 9. listopadu 2002, sborník z tohoto setkání je připravován.
- ⁴ Gustav Friedrich (ed.), *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae*, sv. III/1, Pragae 1942, s. 29–30, č. 31.
- ⁵ Založení kláštera a jeho majetkovému zajištění se věnovali Joachimová (pozn. 1), s. 495–501. – Kuthan (pozn. 1), s. 361–370.
- ⁶ Gustav Friedrich – Zdeněk Kristen (ed.), *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae*, sv. III/2, Pragae 1962 (dále CDB III/2), s. 258–259, č. 201.

- ⁷ Královna v rámci kláštera sídlila nejspíše v budově připojené ke vstupní bráně, srov. Flídr (pozn. 2), s. 106.
- ⁸ Neumann – Kuthan (pozn. 1) s. 115.
- ⁹ Soukupová (pozn. 1), s. 304.
- ¹⁰ Jan Vinař, *Portál kostela Nanebevzetí P. Marie v klášteře Porta coeli*. Státní průzkum a odvlhčení, *Zpravodaj STOP* 4, č. 4, 2002, s. 27.
- ¹¹ Dufek (pozn. 2), s. 17.
- ¹² Vinař (pozn. 10), s. 28.
- ¹³ Zdeněk Štaffen – Josef Unger, *Archeologický výzkum před portálem „Porta coeli“ v Předklášteří u Tišnova*, in: Vladimír Hašek (ed.), *Ve službách archeologie III*, Brno 2001, s. 190–196.
- ¹⁴ Petr Macek, *Proměny portálu konventního kostela cisterciáckého kláštera Porta Coeli v Předklášteří u Tišnova*, *Zpravodaj STOP* 4, č. 4, 2002, s. 11–14.
- ¹⁵ Václav Richter, *K obnově Oslavan*, *Umění VIII*, 1960, s. 20–21.
- ¹⁶ Zdeněk Štaffen, *Petrografický výzkum západního průčelí kostela Nanebevzetí Panny Marie kláštera Porta coeli v Předklášteří u Tišnova*, *Zpravodaj STOP* 4, č. 4, 2002, s. 30–39. – Štaffen – Unger (pozn. 13), s. 192–196.
- ¹⁷ Soukupová (pozn. 1), s. 304.
- ¹⁸ Štaffen (pozn. 16), s. 32.
- ¹⁹ Dufek (pozn. 2), s. 8.
- ²⁰ S tímto názorem se setkáme ještě v 90. letech minulého století u Dobroslava Líbala, srov. Daniela Houšková (ed.), *Řád cisterciáků v českých zemích ve středověku*, Praha 1994, s. 126.
- ²¹ Dufek (pozn. 2), s. 7.
- ²² Štaffen – Unger (pozn. 13), s. 191.
- ²³ Jan Bradna, *Zpráva o restaurátorském průzkumu a postupech restaurátorských prací na portále kostela Nanebevzetí Panny Marie kláštera Porta coeli v Předklášteří u Tišnova*, *Zpravodaj STOP* 4, č. 4, 2002, s. 60.
- ²⁴ CDB III/2, s. 350–352, č. 258 a 259.
- ²⁵ Belcredi (pozn. 1), s. 318, obr. 2a.
- ²⁶ Z předhusitského dřevěného inventáře se v Předklášteří dochovala pouze socha madony s dítětem, zřejmě si ji jeptišky odnesly s sebou do bezpečí, srov. Albert Kutal, *Moravská dřevěná plastika první poloviny 14. stol.*, *Časopis matice moravské LXII*, 1938, s. 195–199.
- ²⁷ Bradna (pozn. 23), s. 54.
- ²⁸ Ludvík Belcredi, *Čepička – opevnění nad klášterem Porta coeli v Tišnově–Předklášteří*, *Časopis Moravského muzea LXXV*. Vědy společenské, 1999, s. 99–122.
- ²⁹ Klátil (pozn. 1), s. 45.
- ³⁰ Dufek (pozn. 2), s. 23.
- ³¹ Sochor (pozn. 1), s. 57.
- ³² Heroutová – Holanová – Líbal (pozn. 2), s. 248.
- ³³ Klátil (pozn. 1), s. 58.
- ³⁴ Státní ústřední archiv Praha, fond Morava, č. 3224, 3252.
- ³⁵ Zygmunt Świechowski, *Architektura romańska w Polsce*, Warszawa 2000, s. 306.
- ³⁶ Erika Doberer, *Studien zum Südportal der Kärntner Stiftskirche St. Paul*, *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte* 23, 1970, s. 232–238.

- 37 Bradna (pozn. 23), s. 58.
- 38 Kutal – Líbal – Matějček (pozn. 1), s. 45.
- 39 Klátil (pozn. 1), s. 61.
- 40 Adolph Raab, Die Denkstein von Porta coeli, *Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Baudenkmale*, N. F. XXI, 1895, s. 29.
- 41 Moravský zemský archiv (dále MZA) Brno, sbírka E7, kart. O 28/8.
- 42 Klátil (pozn. 1), s. 63.
- 43 Heroutová – Holanová – Líbal (pozn. 2), s. 46.
- 44 Flidr (pozn. 2), s. 70.
- 45 Heroutová – Holanová – Líbal (pozn. 2), s. 107.
- 46 Dufek (pozn. 2), s. 16.
- 47 Jiří Doležel, Předklášteří (okr. Brno-venkov). Klášter Porta coeli. Ojedinelé nálezy neolitické, středověké, novověké. Záchranný výzkum, *Přehled výzkumů XXXIX (1995–1996)*, Brno 1999, s. 454.
- 48 Karel Tříška, Příspěvek k dějinám kounického kláštera „Rosa coeli“ na Moravě, *Časopis Společnosti přátel starožitností českých* 38, 1930, s. 20.
- 49 Heroutová – Holanová – Líbal (pozn. 2), s. 172–173. Autoři se však domnívají, že portálky jsou ve svém celkovém uspořádání středověké, pouze jejich architektonické detaily byly obnoveny ve třetí čtvrtině 19. století.
- 50 Heroutová – Holanová – Líbal (pozn. 2), s. 139.
- 51 Vocel (pozn. 1), Taf. I–III.
- 52 Nejstarší známý popis portálu pochází od P. Jana Svobody, není přesně vročen, ale můžeme ho přibližně zařadit mezi léta 1849–1853, kdy tento kněz v Předklášteří působil. Okresní státní archiv Brno-venkov (dále OSA B-V), Farní úřad Předklášteří, inv. č. 1, s. 87. Dále srov. Jan Evangelista Bílý, *Klášter Tisnovský, řečený Porta coeli (brána nebes)*, Brno 1854, s. 37–38. – Gregor Wolny, *Kirchliche Topographie von Mähren, meist nach Urkunden und Handschriften*, II. Abtheilung, Brünn Diöcese, 1. Band, Brünn 1856.
- 53 Kutal – Líbal – Matějček (pozn. 1), s. 45.
- 54 Originál kolorované kresby od tišnovského syndika Carla Josefa Wokauna je dnes uložena v Archivu města Brna, sbírka Hofferian, č. 38/109.
- 55 Originál anonymní kolorované kresby se dříve nacházel v knihovně oseckého kláštera, dnes v pozůstalosti Zdeňka Wirtha, uložené v ÚDU AV ČR v Praze.
- 56 MZA Brno, fond G126, kart. 2, č. 125.
- 57 Mořic Trapp, Návštěva v Tišnově v Moravě, *Památky archeologické a historické* II, 1857, s. 21–24.
- 58 Norbert Mussbacher, Das Stift Lilienfeld, in: Karl Gutkas – Gottfried Stangler – Gerhard Winkler – Erich Zöllner (ed.), *1000 Jahre Babenberger in Österreich*, Wien 1976, s. 163.
- 59 Klátil (pozn. 1), s. 72.
- 60 Bílý (pozn. 52), s. 42.
- 61 Cit. v pozn. 52.
- 62 Trapp (pozn. 57), s. 21–24. – Vocel (pozn. 1), s. 256–271. – Friedrich Silva-Taroucca, Die Gräfte in der Klosterkirche von Tischnowitz, *Notizen-Blatt der historisch-statistischen Section der k. k. mähr. schles. Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde*, N. 2, 1857, s. 14–15.
- 63 Karel Krejčí, *Josef Břenek. Příspěvek k dějinám sochařství 19. století na Tišnovsku*, Tišnov 1938, nepag.
- 64 Bílý (pozn. 52), s. 43.
- 65 Silva-Taroucca (pozn. 62), s. 14.
- 66 Karl Weiss, Correspondenzen, *Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale* II, 1857, s. 166.
- 67 Za upozornění děkuji Mgr. Petře Trnkové, Ph.D.
- 68 Je to typický přístup všech dokumentátorů středověkých památek v této době, analogickou situaci najdeme i u vyobrazení dalších staveb, např. baziliky sv. Prokopa v Třebíči nebo kláštera v Lilienfeldu. Srov. Gustav Heider, Die Benediktiner-Abtei-Kirche zu Trebitsch in Mähren, in: *Mittelalterliche Kunstdenkmale des österreichischen Kaiserstaates* 2. Band, Stuttgart 1860, s. 67–90. – Eduard Freiherr von Sacken, *Kunstdenkmale des Mittelalters im Erzherzogthume Niederösterreich, Jahrbuch der k. k. Central-Commission* 1857, s. 109–120, Taf. I–III.
- 69 V roce 1810 byl během velkého požáru konventu v Lilienfeldu poškozena i zdejší křížová chodba se studničním stavením. Její renovace, jež proběhla v letech 1875–1876 a kterou prováděl architekt Dominik d'Avanzo, vídeňská
- Centrální komise oproti Porta coeli bedlivě hlídala. Ulrike Seeger, *Zisterzienser und Gotikrezeption. Die Bautätigkeit des Babenbergers Leopold VI. in Lilienfeld und Klosterneuburg*, München – Berlin 1997, s. 16.
- 70 Moriz Trapp, Zur mähr.-schles. Biographie, XXXVII. Josef Břenek, Bildhauer, *Notizen-Blatt der historisch-statistischen Section der k. k. mähr. schles. Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde*, N. 2, 1866, s. 12.
- 71 Ladislav Lipnický, *Topografický popis výletních míst, ležících při nově otevřené železniční trati Brněnsko-Tišnovské*, Šumperk 1885, s. 10.
- 72 Sochor (pozn. 1), s. 57.
- 73 Klátil (pozn. 1), s. 111.
- 74 Krejčí (pozn. 63).
- 75 MZA Brno, fond E10, kart. 79, č. 163–164.
- 76 MZA Brno, fond E10, kart. 79, č. 148.
- 77 MZA Brno, fond E10, kniha 324.
- 78 MZA Brno, fond E10, kart. 79, č. 150.
- 79 Krejčí (pozn. 63).
- 80 Sedláčková-Kladivová (pozn. 2), s. 64–68.
- 81 Heroutová – Holanová – Líbal (pozn. 2), s. 142.
- 82 Např. Milena Sedláčková-Kladivová (/pozn. 2/, s. 62) se domnívá, že pouze portál do kapitulní síně a malý portálek, který na jihovýchodním konci tvoří ambit s rajskou zahradou, jsou původní. Jediným důvodem pro toto tvrzení je téměř identická proflace ostění. Portálky do kostela a velký portál do rajského dvora na severní straně považuje za pouze odvozené od původního stavu. O zazděných portálcích, ani o vstupu do kaple se nezmiňuje.
- 83 OSA B-V, Farní úřad Předklášteří, inv. č. 1, s. 77–78.
- 84 Bradna (pozn. 23), s. 58–59
- 85 Tatjana Bayerová – Karol Bayer, Přírodovědný a technologický průzkum portálu kostela Nanebevzetí Panny Marie kláštera Porta coeli v Předklášteří u Tišnova, *Zpravodaj STOP* 4, č. 4, 2002, s. 45.
- 86 Krejčí (pozn. 63).
- 87 Věra Frömllová, *Průzkum polychromie pozdně románského portálu klášterního kostela Porta Coeli v Předklášteří u Tišnova*. Strojopis uložený v Podhoráckém muzeu v Předklášteří, Praha 1976.
- 88 Část těchto fotografií se dodnes nachází v archivu brněnského památkového ústavu. Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Brně (dále NPÚB), Starý fotoarchiv, fond Porta coeli, fotografie jsou označeny Österr. Staatliche Lichtbildstelle Wien.
- 89 Eduard Exner, stavitel z Brna, datováno 10. listopadu 1876, popsáno jako „současný stav staré sýpky“, MZA Brno, fond E10, kart. 76, č. 130.
- 90 Stavitel Johann Hykrda, datováno 19. února 1900, vyznačeno staré zdivo doplněné o nové části. MZA Brno, fond E10, kart. 76, č. 8 a 9.
- 91 František Augustin Slavík, Kostel v Předklášteří u Tišnova, *Časopis Matice moravské* XV, 1891, s. 55–56.
- 92 MZA Brno, fond E10, kart. 62, č. 10, dopis z 20. července 1911.
- 93 Leopold Kolísek, *Klášter „Brána nebes“*, Brno 1901, s. 14.
- 94 MZA Brno, fond E10, kart. 62, č. 10, zpráva P. Leopolda Kolíska z 30. listopadu 1908.
- 95 Emil Edgar, Tišnovská restaurace (Porta coeli), *Krásy našeho domova* III, 1907, s. 22.
- 96 Zprávy. Restaurace památek, *Časopis Společnosti přátel starožitností českých* XV, 1907, s. 36.
- 97 Tento názor se občas objevuje v literatuře, srov. Bradna (pozn. 23), s. 56.
- 98 OSA B-V, Farní úřad Předklášteří, inv. č. 1, nepag.
- 99 NPÚB, Spisový archiv, Fond Porta coeli.
- 100 Cit. v pozn. 94.
- 101 MZA Brno, fond E10, kart. 76, č. 17–23.
- 102 Cit. v pozn. 99.
- 103 NPÚB, Archiv map a plánů, 4-5-6197.
- 104 Heroutová – Holanová – Líbal (pozn. 2). Práce je uložena v NPÚB, Archiv map a plánů, 7-4-1092/1 a 1093/1.
- 105 Následující údaje jsou čerpány ze Spisového archivu NPÚB, Fond Porta coeli. Jejich souhrn je taktéž publikován ve studii Zdeněk Vácha, *Restaurování portálu z hlediska památkové péče*, *Zpravodaj STOP* 4, č. 4, 2002, s. 15–24.
- 106 Zdeněk Vácha, *Kapitulní síň kláštera Porta coeli, Muzeum Brněnska. Sborník* 2003, s. 103–112.

SUMMARY

Building errors, an intentional return to older styles, or attempts at modernity?

The fortunes of the western portal of the Porta Coeli basilica in Předklášteří near Tišnov and other buildings

Aleš Flidr

The article is a reaction to attempts to discover the period from which we can date the portal (or its different parts) which is located on the western façade of the Porta Coeli basilica in Předklášteří. In the process it contributes several insights which can help clarify problems and questions that we encounter when examining closely individual details of the portal architecture. Not only the western portal, but the entire mediaeval part of Porta Coeli underwent a series of different modifications in the past; this text provides only a basic overview of the adaptations that took place within its walls. The basic structure of the portal is to a large extent original, in other words it most probably dates from the late 1230s and early 1240s. The character of the decoration, both stonework and sculptures, corresponds to the artistic form and structure of that time, even after a number of modern adaptations. From the moment it was constructed, however, the portal was

exposed to the inclemency of the weather (which it was supposed to have been protected from by a porch that was never built), and also to attacks by iconoclasts and vandals. The damage done to the surface and to some parts of the portal architecture led to a number of renovations being carried out, involving not only refashioning the stone decoration, but also replacing missing parts using mortar and stucco, which was evidently done to such an extent that we are unable to trace it all today. However, on this point we can learn something from the state of the other mediaeval parts of the monastery, especially the basilica and the adjacent cloister and chapter hall. The cloister was the part to have suffered most damage in the past. While its walls and vault are original, the stonework decoration is to a large extent new.

The windowed side of the cloister wall underwent a thorough restoration, most probably in the second half of the 18th century, and most of the decorations on the columns and the consoles were fashioned or sculpted in 1862-1864 by the sculptor Josef Břenek from Brno. The vault and pillars of the chapter hall, together with all their decorations, are original, but the hall has lost all of the stonework from the entrance portal and the windows. The former monastery church is the best preserved part of the complex; it is certain that only minor changes have been made to the structure of the basilica walls, both externally and internally. So far as the decoration of the capitals and consoles in the basilica is concerned, we usually read in the literature that it is original, although it is also possible to find the opposite view. However, it is all covered with thick layers of paint, and we will only be able to establish its true state after it has been thoroughly cleaned.

Figures: **1** – Ground plan of mediaeval part of monastery. Předklášteří, Porta Coeli monastery; **2** – Western portal of the former monastery basilica, 1240s. Předklášteří, Porta Coeli monastery; **3** – Archaeological plan of area beneath western portal. Předklášteří, Porta Coeli monastery; **4** – Western portal, southern part with alternative use of moulding and stone compensating for building error, 1240s. Předklášteří, Porta Coeli monastery; **5** – Apostles on northern wall of Western portal, 1240s. Předklášteří, Porta Coeli monastery; **6** – Tympanum of western portal of the former monastery basilica, 1240s. Předklášteří, Porta Coeli monastery; **7** – Western side of Deskový Dvůr courtyard. Předklášteří, Porta Coeli monastery; **8** – Western doorway leading from the cloister to the basilica. Předklášteří, Porta Coeli monastery; **9** – Brick core of capital on window side of cloister. Předklášteří, Porta Coeli monastery; **10** – Ferdinand Kirschner, Porta coeli monastery, drawing, 1856. Předklášteří, Porta Coeli monastery; **11** – Western portal, tympanum, date 1713 on roof of model of church. Předklášteří, Porta Coeli monastery; **12** – Western façade of Porta Coeli monastery basilica, drawing, first half of 19th century. Předklášteří, Porta Coeli monastery; **13** – Mořic Trapp, Western portal of Porta Coeli, drawing, 1856. Předklášteří, Porta Coeli monastery; **14** – Southern side of monastery basilica, photo, 1857. Předklášteří, Porta Coeli monastery; **15** – Western portal, photo, 1857. Předklášteří, Porta Coeli monastery; **16** – Northern side of jamb of western portal, photo, 1857. Předklášteří, Porta Coeli monastery; **17** – Northern end of eastern side of cloister, photo, 1857. Předklášteří, Porta Coeli monastery; **18** – Ferdinand Kirschner, Western portal of Porta Coeli, drawing, 1856. Předklášteří, Porta Coeli monastery; **19, 20** – Console in western wing of cloister. Předklášteří, Porta Coeli monastery; **21** – Western façade of monastery basilica, photo, after 1900. Předklášteří, Porta Coeli monastery